

Dr SERGIJE DIMITRIJEVIĆ

BALKANSKI SOCIJALISTI I PRVI SVETSKI RAT

(Poseban otisak iz zbornika Prilozi za istoriju socijalizma br. 1, 1964)

BEOGRAD
1964

Dr Sergije Dimitrijević

Balkanski socijalisti i prvi svetski rat

(Saopštenje dato na XI međunarodnom kongresu istoričara u Štokholmu, 25. avgusta 1960. godine)

U vreme prvog svetskog rata, nasuprot socijalsocijalističkoj orijentaciji socijaldemokratskih partija velikih zaraćenih država zapadne i centralne Evrope, najznačajnije balkanske socijaldemokratske partije zauzele su otvoren i odlučan stav protiv rata. Time su ostale verne socijalističkim principima i protivratnim rezolucijama izglasanim na međunarodnim socijalističkim kongresima u Štutgartu 18—24. avgusta 1907. i Bazelu 24—25. novembra 1912. Tako su socijaldemokratske partije nezavisnih balkanskih zemalja obnovile svoju antiratnu borbu, koja je nekoliko godina ranije, za vreme balkanskih ratova, služila kao primer međunarodnom socijalističkom pokretu.

Srpska socijaldemokratska partija prva je zauzela takvo stanovište, i to na samom početku prvog svetskog rata, jednoglasno.¹ Ovakvo stanovište nastalo je na osnovu ispravne ocene prvog svetskog rata kao imperijalističkog rata, i ono je prihvaćeno na sednici Glavne partijske uprave, održanoj pod rukovodstvom Dimitrija Tucovića na sam dan opšte mobilizacije, 25. jula 1914. godine.² U postojećim uslovima učešće Srbije u ratu nije se moglo razmatrati potpuno nezavisno od svetske situacije, nije se moglo posmatrati sa specifičnog i lokalnog stanovišta male zemlje koju je Austro-Ugarska ugrožavala godinama svojom agresivnom politikom, pa je najzad otvoreno napala, zemlju koja je branila svoju nezavisnost. Ve-

¹ D. Popović, *Srpska socijalna demokratija za vrijeme rata*, Glas Slobode, br. 16, 6. X 1917. (preštampano iz *Arbeiter Zeitung*); (D. Popović, *Izabrani spisi*, Beograd 1951., 437—9.)

² Govoreći o nekim ranijim razmimoilaženjima D. Popović piše: „što se tiče sadašnjeg rata, po tom pitanju mi svi nastupamo bez ikakvog izuzetka, od samog početka rata. Na dan kada je bila objavljena opšta mobilizacija, mi smo održali sednicu centralnog komiteta sa našim nezaboravnim Tucovićem i na taj sastanak mi smo formulirali naše principijelno stanovište“. (Prevod pisma D. Popovića objavljenog u listu *Naše slovo* (Paris), 5. IX 1915; uporedi D. Popović, *Izabrani spisi*, 437.)

zanost Srbije za jedan imperijalistički blok menjala je osnovni karakter rata između Austro-Ugarske i Srbije. Dušan Popović, generalni sekretar Srpske socijaldemokratske partije, pisao je 1915. godine: „Za nas je ipak bila odlučujuća ta činjenica, da je rat između Srbije i Austrije bio samo mali deo, samo uvertira evropskog svet-skog rata, a da poslednji, prema našem najdubljem ubeđenju, nije mogao imati nikakav drugi do izrazito imperijalistički, kapitalistički karakter. Iz tog razloga, mi smo smatrali da je naša imperativna dužnost, da kao deo velike socijalističke i proleterske Internacionalne svom odlučnošću istupimo protiv rata.“³ Podvlačeći opšti karakter prvog svetskog rata, on je pisao: „Srpska socijaldemokratska partija smatra da je ovaj rat bio prouzrokovao imperijalističkim motivima i sa jedne i sa druge strane, i da je vođen sa imperijalističkim ciljevima i sa jedne i sa druge strane.“⁴

Posle objave rata od strane Austro-Ugarske Srpska socijal-demokratska partija otpočela je otvorenu borbu protiv rata u Narodnoj skupštini i u štampi. Već 31. jula 1914. za vreme diskusije o adresi (odgovor regentu), Partija se otvoreno izjasnila protiv rata i zatražila njegov najhitniji prekid i zaključenje mira.⁵ U toku rata, u šest navrata, svaki put kad se postavilo pitanje ratnih kredita, srpski socijalistički poslanici glasali su protiv njih.⁶ Više puta su oni podnosili svoje predloge za zaključenje mira.⁷ U prvoj godini rata, za vreme dok su druge socijaldemokratske partije zaraćenih

Na drugom mestu D. Popović piše:

„Pre svega treba reći, da je srpska socijalistička partija u svom antiratnom stavu, *potpuno jednodušna*. Nepostoje razmimoilaženja po tom pitanju. Ceo naš izvršni komitet, naši poslanici, redakcija našeg dnevnika, naši opštinski odbornici, naše sindikalno rukovodstvo (koje odgovara CGT) [francuska sindikalna organizacija — SD], naša Radnička komora, naši najaktivniji radnički borci, apsolutno svi, prihvatili su isto stanovište, do katastrofe krajem 1915, do potpune okupacije Srbije, niko se nije digao protiv ovog stanovišta, čemu može da posluži kao dokaz, da je partijski list u jednoj godini udvostručio broj čitalaca.

U našim redovima nije bilo, da bi bili tačni, više od 12 nacionalista. To su međutim bili intelektualci, koji nisu imali aktivnu ulogu u pokretu, koji nisu pokušali da pruže ni najmanji otpor, znajući da je on unapred osuđen na neuspeh. To su baš oni, koji se sada nalaze u Parizu, daleko od naših radničkih masa i daleko od partije...“ „Od njih će se tražiti da polože račun prilikom povratka u zemlju.“ — Prevod članka D. Popović, *Srpski socijalisti i rat*, *Le Populaire de Paris* 8. X 1918.

³ Prevod pomenutog pisma D. Popovića, *Haue slobo*, 5. IX 1915.

⁴ Iz pisma D. Popovića od 4. avgusta 1918. upućenog Komitetu Srpske socijaldemokratske partije u Parizu. — M. Todorović, *Srpski socijalistički pokret za vreme prvog svetskog rata*, *Materijali*, Beograd 1958, 225.

⁵ D. Lapčević, *Rat i srpska socijaldemokratija*, Beograd 1925, 121—128; D. Popović, *Izabrani spisi*, 437; *Radnički vesnik* 22. VII 1914.

⁶ *Demain* (Genève), 1916, I, 346; *Radničke novine* 25. VI 1915; D. Popović, *Izabrani spisi*, 348; *Radničke novine* 25. VI 1915.

⁷ Na primer predlog Lapčevića o miru učinjen verovatno u proleće 1915. (D. Popović u vreme izlaženja *Radničkih novina* kaže — pre tri meseca), *Haue slobo*, 5. IX 1915; 2) formalni predlog Partije o miru iz juna 1915, D. Popović, *Izabrani spisi*, 438; 3) memorandum T. Kaclerovića od 5. XII 1915, pisan u Skadru. (Izveštaj Kaclerovića podnet Konferenciji u Kintalu — *Bulletin de la Commission socialiste internationale à Berne*, NO 3/1916; *Vorwärts* 15. VI 1916.)

država izdale svoj socijalistički program i internacionalnu proletersku solidarnost, prihvatajući šovinističko stanovište vladajuće buržoazije, odbacujući svečane obaveze prihvaćene na međunarodnim socijalističkim kongresima, samo su boljševici i srpski socijalisti kao celoviti pokreti ostali verni socijalističkim načelima i zauzeli dosledno i borbeno stanovište protiv rata.⁸

Stanovišta drugih balkanskih socijalističkih partija, socijalista zemalja koje još nisu bile u rat, ispoljavala su se u otvorenoj opoziciji protiv svih pokušaja buržoazije da se ove zemlje uvuku u rat, u borbi za održavanje neutralnosti ovih zemalja. Sa izuzetkom širokih socijalista u Bugarskoj (Българска работническата социал-демократическа партия (обединена), ostali balkanski socijalisti vodili su ovu borbu sa stanovišta interesa radničke klase i time se razlikovali od buržoaskih neutralističkih struja, koje su polazile od interesa države i nacije, koje, po njihovom mišljenju, nisu mogle da izvuku koristi od ratne politike. Borba tesnih socijalista u Bugarskoj (Работническа социал-демократическа партия) bila je najžešća. Oni su vodili energičnu i sistematsku agitaciju među radnicima, ne samo protiv rata već istovremeno i protiv avanturističke i nacionalističke politike bugarske buržoazije, raskrinkavajući zavojevačke težnje ruske i austronemačke politike, podvlačeći da oču-

⁸ Poznati holandski komunista German Gortner piše (prevod):

„Samo su u Srbiji socijaldemokrati glasali u parlamentu protiv rata, a u Rusiji su se uzdržali od glasanja, napustivši salu zasedanja“ (napomena 1. iz tekst Gortnerovog rada, verovatno stavljena od redakcije: „U Dumi to je bila najoštrija forma protesta, oštrija nego li glasanje protiv“. Г. Гортнер, *Империализм, мировая война и социалдемократия*, „Госиздат“, [Москва], 1920.)

Sam Lenjin odao je priznanje Srpskoj socijaldemokratskoj partiji za takav njen stav. (Н. Крупская, *Воспоминания о Ленине*, Москва 1934, 225.)

U oktobru 1914. godine Lenjin je, prema jednom novinskom izveštaju, rekao u diskusiji (prevod): „Samo tada socijaldemokrati ispunjuju svoju obavezu kada se bore sa šovinističkim zanosom [ugarom] svoje zemlje. Najbolji primer tog ispunjenja obaveze su srpski socijaldemokrati.“ (Ленин, *Сочинения*, том 36. (1957), 258; uporedi referat druga Tita, *V kongres, Stenografske beleške*, Beograd 1949, 12.)

Karl Kautski napisao je mnogo godina kasnije, osvrćući se na držanje pojedinih socijaldemokratskih partija, prelazeći namerno preko antiratne akcije boljševika:

„Unter allen sozialistischen Länder, die in den Weltkrieg hineingezogen wurden, waren die Serben (nach der Haltung ihrer Vertreter in Skupschtina) die einzigen die ihrer Regierung verschlossen entgegentraten.“ „Einzig und allein die Serben waren den Grundsätzen des Socialismus treu geblieben.“ (K. Kautsky, *Sozialisten und Krieg*, Prag 1937, 493–4.)

⁹ Arhiv Međunarodnog socijalističkog biroa, (Dalje: AMSB) — Pismo bugarskih tesnih socijalista od 3. marta 1915. upućeno Međunarodnom socijalističkom birow.

Napominjemo da je ovaj rad dobrim delom zasnovan na studijskim istraživanjima arhiva II internacionale, bolje reći arhiva Međunarodnog socijalističkog biroa, njegovog organizacionog centra u periodu kada međunarodni socijalistički kongresi nisu zasedali. Ovaj arhivski materijal konsultovao sam zahvaljujući predusretljivosti i ljubaznosti druga Camille-a Huysmans-a, koji je pre prvog svetskog rata i za vreme njegovog trajanja bio sekretar Međunarodnog socijalističkog biroa, a danas je jedan od najistaknutijih rukovodilaca Belgijske socijalističke partije.

Za držanje tesnih u to vreme uporedi: D. Popović, *Socialistes bulgares et socialistes serbes — Le Populaires de Paris*, I, 17. avgusta 1917.

vanje političke nezavisnosti pojedinih zemalja i rešenje postojećih nacionalnih pitanja na Balkanu leže u savezu balkanskih naroda i u Federativnoj socijalističkoj republici Balkana. U Narodnom sobranju njihova frakcija odbacivala je svaku zajedničku akciju s buržoaskim partijama i odbijala vladi sve vojne kredite.⁹

Ulazak Bugarske u rat na strani centralnih sila, u toku druge ratne godine, njeno angažovanje protiv Srbije, i postojanje teritorijalnih zahteva bugarske buržoazije zahtevalo je da bugarski socijalisti zauzmu jasno stanovište u svim pitanjima vezanim za rat. Ovakvo stanovište zauzeli su tesni socijalisti u svom manifestu izdatom uoči samog ulaska u rat, posle objave opšte mobilizacije. U njemu oni izjavljuju da je novi rat stvar vladajućih klasa i njihove dinastije, da će on biti vođen samo „za kapitalističke i dinastičke interese“. Vlada je odgovorila hapšenjima i progonima pripadnika Partije.¹⁰ Deklaracija parlamentarne frakcije tesnih socijalista, koju su potpisali svi njihovi poslanici a pročitao je Blagojev 15. decembra 1915, podvlači da ulazak Bugarske u rat ne menja njegov imperijalistički karakter. Ova deklaracija predstavljala je istovremeno odbijanje ratnih kredita, koje je bugarska vlada bila tražila. Svih jedanaest poslanika ove partije glasali su protiv rata i ratnih kredita.^{10a}

Stanovišta druge bugarske socijalističke partije, partije širokih socijalista, bilo je sasvim drukčije. Pre no što je Bugarska ušla u rat, oni su sarađivali s buržoaskom opozicijom, preduzimajući, zajedno s njom, zajedničku akciju za mirno rešenje različitih nacionalnih zahteva, nastojeći na zbliženju balkanskih država na ovoj osnovi. Kad je Bugarska napala Srbiju, 14. oktobra 1915. široki socijalisti nisu glasali protiv ratnih kredita, već su se samo uzdržali od glasanja.^{10b} Analiza njihovog stanovišta pokazuje da su široki socijalisti, nasuprot otvorenoj borbenoj antiratnoj opoziciji tesnih socijalista, prihvatili politiku nacionalnog pomirenja i time dali delimičnu podršku vladi koja je vodila rat. U septembru 1918. široki socijalisti su ušli u vladu, pod uslovom da se zaključi mir. U toku rata u redovima širokih socijalista pojavila se unutrašnja opozicija. Dva predstavnika te opozicije, Šarlakov i Katarina Tinev, učestvovali su na trećoj cimervaldskoj konferenciji, i prihvatili boljševičke teze.¹¹

Od početka rata rumunski socijalisti vodili su borbu protiv rata, za stvarnu i neuslovljenu neutralnost. Oni su vodili ovu borbu dvostrano, protiv germanofila i protiv prijatelja Antante. U ovo vreme rumunski socijalisti objavili su, slično bugarskim tesnim socijali-

⁹ *Наше слово*, № 13, Париз 1916; *Българска комунистическа партия в резолюции и решения*, София, 1957, 441–3 (Za datum vidi: *Материали по история на БКП*, София, 1963).

^{10a} D. Поповић, *Socialistes bulgares et socialistes serbes*; Д. Благоен, *Съчинения XVII*, 153–6; *Работнически вестник* бр. 206–10, 1915.

^{10b} D. Поповић, *Socialistes bulgares et Socialistes Serbes*; Arhiv MSB Pismo bugarskih širokih socijalista upućeno 12 marta 1915 Međunarodnom Socijalističkom birou; Isti arhiv, Deklaracija Centralnog komiteta i parlamentarne grupe širokih socijalista od 3 septembra 1915.

¹¹ A. Balabanova, *Die Zimmerwalder Bewegung 1914–1919*, Leipzig 1928, 91.

stima, veliki broj članaka i brošura o balkanskoj socijalističkoj federaciji.

U maju 1915. rumunski radnici masovno su izašli na ulice da demonstriraju protiv rata. U Bukureštu je vlada bila primorana da traži pomoć vojske da bi rasturila demonstrante. Malo kasnije, u junu, vojska je otvorila vatru na radnike koji su demonstrirali na ulicama grada Galca.

Čim je Rumunija ušla u rat na strani sila Antante, 16. avgusta 1916, radnički pokret je frontalno napadnut u cilju uništenja. Vlada je zatvorila organizacije i pohapsila rukovodioce. Posle okupacije Bukurešta Nemci su oslobodili zatvorenike. Krste Rakovski, koji je prethodno bio prebačen u Jaši, bio je oslobođen tek posle ruske februarske revolucije od strane ruskih vojnika revolucionarno orijentisanih, stacioniranih u ovom gradu. U martu 1917. rumunski radnici održali su demonstracije u glavnom gradu zemlje, Bukureštu, koji je bio pod okupacijom nemačke armije.¹²

Osvrnimo se na stavove socijalističkog pokreta u Grčkoj. Veliki progoni Socijalističke radničke federacije u Solunu na samom početku prvog svetskog rata, hapšenja i deportovanja njenih rukovodilaca u leto 1914.¹³ znatno su omeli borbu protiv ulaska Grčke u rat. Ostale socijalističke grupe u Grčkoj imale su tada drugostepeni značaj i bile su bez dovoljno izražene klasne orijentacije. Uprkos tome, socijalistički centri u Atini i Pireju zauzeli su neutralistički stav.¹⁴ U to vreme Izvršni odbor Grčke socijalističke partije, sa svojim generalnim sekretarom Dimitratosom na čelu, zauzeo je u partijskom manifestu otvoreno stanovište protiv rata a za neutralnost zemlje.¹⁵ Ovaj stav Izvršnog odbora izazvao je rascep u Partiji i

¹² Veliki broj važnih dokumenata koji se odnose na stavove i istoriju Rumunske socijal demokratske partije u vreme prvog svetskog rata bio je nađen u Arhivu ruskog Ministarstva inostranih dela. Objavljeno u *Прасда* 31. I i od 2. II 1918. Za dopunske materijale konsultirati: *Прасда*, br. 14 i 28, 1918; *Работнически вестник*, 15 mart, 6 i 11 juni, 6 novembar, 24 i 30 decembar 1915; *L'Humanité* 13 april 1918; C. Rakovski, *Le peuple roumain est hostile à la guerre*, *Bulletin de la commission Socialiste internationale à Berne*, No 6, 1916; Demain, 1917, 43, 101–113, 180; 1918, 114; *Archiv für die Geschichte der Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, Heft 1–3, *Manifest rumunskih socialista* od 4 avgusta 1914. i *Rezolucija kongresa S-d partije* od 23 avgusta 1914, itd.

¹³ AMSB — Pisma socijalističke radničke federacije u Solunu od 9. juna, 13. juna, 20. juna, 4. jula, 15. jula i 21. jula 1914. i telegram od 24. jula 1914, upućen Međunarodnom socijalističkom birow; članak *Le procès des socialistes Benaroya et Yona* iz buržoaskog lista *L'Opinion* — prilog pomenutom pismu od 4. jula; Pismo P. Dimitratosa, generalnog sekretara „De Parti Socialiste Grec“, od 15. jula 1914, upućeno Međunarodnom socijalističkom birow.

¹⁴ AMSB — Otvoreno pismo grčkoj vladi (EKTAKTON PARAPHTMA 20. februara 1915.)

¹⁵ U *Rabotničkom vestniku* 3. marta 1915. objavljen je tekst od 22. februara 1915. U ostalim izvorima govori se o manifestu izdatom u mesecu maju.

¹⁶ AMSB — *Messagers d'Athènes* od 24. avgusta i 2. decembra 1915; Pisma Drakulisa od 6. jula 1915. i Harocoposa od 28. avgusta 1915. upućena Međunarodnom socijalističkom birow.

¹⁷ AMSB — Pismo E. Vandervelda od 23. maja 1915. dato Drakulisu i priloženo uz pismo koje je Felicia R. Scatcherd poslala 3. avgusta 1915. Međunarodnom socijalističkom birow.

¹⁸ AMSB — Brošura predsednika Lige grčkih radnika, pristalice Drakulisa. (George Aleksiadis, *Greece and War aims* (8 strana 16°, bez korica).)

formiranje novog socijalističkog pokreta, Izvršnog odbora sa Drakulisom na čelu, koji se izjasnio za ulazak Grčke u rat na strani Antante.¹⁶ Ovaj novi disidentski Izvršni odbor podržavali su zapadni socijalisti, koji su uzeli učešća u ratnim vladama, npr. belgijski socijalist Emil Vanderveld.¹⁷

Podeljenost buržoaskih partija u pitanju neutralnosti i narodna borba vođena u Grčkoj protiv onih koji su bili za ulazak u rat, tzv. intervencionista, pokušaji poslednjih da uvuku zemlju u rat, kao i pritisak oružanih snaga Antante vršen u istom smislu, sve je to pružalo široke mogućnosti za socijalističku akciju protiv rata. Na parlamentarnim izborima održanim krajem 1915. godine dva socijalistička poslanika bila su izabrana u Solunu na neutralističkom programu. Kada je Grčka ušla u rat, 29. juna 1917 Socijalistička radnička federacija u Solunu zadržala je svoj antiratni stav.¹⁸

Zajedničko antiratno stanovište balkanskih socijalista, njihov aktivni otpor vršen u ime radničke klase njihovih zemalja i međunarodne proleterske solidarnosti uslovili su njihovo učešće u raznim međunarodnim grupisanjima iste takve ili slične orijentacije.

Sve balkanske socijalističke partije vezivale su svoje protivratne akcije za svoj zahtev, stalno ponavljan i obnavljan, za stvaranjem balkanske socijalističke federacije.

U vreme boravka Georgija Dimitrova u Beogradu, u junu 1915. godine, predstavnici balkanskih socijalističkih partija potpisali su antiratni *Manifest radničkoj klasi i narodima Balkana*.¹⁹ Uskoro zatim održana je u Bukureštu 18. i 19. jula 1915. godine, II balkanska socijalistička konferencija. Na ovoj konferenciji socijaldemokratske partije Balkana, partija bugarskih tesnih socijalista i Srpska, Rumunska i Grčka socijaldemokratska partija osnovale su Balkansku socijaldemokratsku radničku federaciju. Predstavnici Srpske socijaldemokratske partije, koji su bili potpuno saglasni s ovom akcijom, sa kojima se G. Dimitrov savetovao za vreme svog prethodnog boravka u Beogradu, u vreme potpisivanja Manifesta, nisu mogli prisustvovati Konferenciji jer ih je srpska vlada u tome sprečila.²⁰

Na Međunarodnoj socijalističkoj konferenciji u Cimervaldu, održanoj od 5. do 8. septembra 1915. godine, nalazimo predstavnike rumunskih socijalista (K. Rakovski) i bugarskih tesnih socijalista (Vasil Kolarov) koji se javljaju kao potpisnici Cimervaldskog manifesta *Proleterima Evrope*. Oni su potpisali ovaj Manifest u ime Balkanske socijalističke federacije i kao delegati njihovih vlastitih partija. Dobar deo delegata koji su uzeli učešća na ovoj Konferenciji predstavljao je opozicione grupe. Među pet socijalističkih partija priznatih od II internacionale koje su uzele učešće na ovoj Konferenciji, dve su bile navedene balkanske socijalističke partije.

¹⁹ Tekst Manifesta, vid. *Radničke novine* 24. VI 1915. O boravku G. Dimitrova u Beogradu, vid. *Radničke novine* 21. VI 1915. Članak Dimitrova, *Balkanska federacija i mir*, *Radničke novine* 25. VI 1915.

²⁰ *Vorwärts* 22. VII 1915; *Arbeiter Zeitung* 31. VII 1915; Istorijski arhiv KPJ III, 326.

²¹ Brošura izdata od francuske grupe učesnika Međunarodne socijalističke konferencije u Cimervaldu. — *Conférence Socialiste internationale, Zimmerwald* (Suisse), 5–8 sept. 1915, [Paris, 1915].

Pored njih se pojavljuju samo Rusi i predstavnici Poljske i Italijanske socijaldemokratske partije. Kako ove dve balkanske socijalističke partije u to doba nisu razumevale ni boljševičku strategiju ni obavezu koju je nametala u epohi imperijalizma dosledna socijalistička borba protiv rata — da se imperijalistički rat pretvara u građanski — one nisu dale podršku levoj struji formiranoj pod vođstvom boljševika.²¹ Pitanje doslednosti antiratne borbe balkanskih socijalista mnogo je kompleksnije, te se zato ne može ocenjivati samo na osnovu tog jednog stava.

Borba koju su balkanski socijalisti vodili protiv rata i koja je počinjala od ideološkog i parlamentarnog otpora, ponekad se pretvarala u izolovane revolucionarne akcije. To je bio slučaj rumunskih socijalista koji su učestvovali u odbrani oktobarske revolucije, a protiv njihove sopstvene vlade, čija je armija, iskoristivši trenutnu slabost Sovjetske Rusije ušla u Besarabiju.

Srpska socijaldemokratska partija pod rukovodstvom Dušana Popovića, intimnog saradnika i naslednika Dimitrija Tucovića, uprkos svojoj izrazito marksističkoj orijentaciji, nije mogla, u posebnim uslovima Srbije napadnute od Austro-Ugarske u cilju likvidiranja njene nezavisnosti, okupirane i terorisane od austrijske, nemačke i bugarske armije, da pređe na neposrednu revolucionarnu, akciju protiv rata, jer takva politika u datim uslovima nije bila moguća i nisu je mogli prihvatiti srpski vojnici. Iz tih razloga borba srpskih socijalista protiv rata morala se ograničiti na parlamentarnu i publicističku akciju, na ideološku borbu protiv politike srpske vlade i vlada glavnih zaraćenih imperijalističkih država. U tim uslovima Dušan Popović, nalazeći se u inostranstvu zajedno sa srpskim socijalistima koji su napustili zemlju u toku povlačenja srpske vojske, ne vodi samo borbu protiv oportunizma i socijalsocijalizma na međunarodnom terenu: on istovremeno pridobija u emigraciji dezorijentisane srpske socijaliste i srpske radnike za revolucionarnu politiku, priprema ih za vreme kada će narod, polazeći od iskustva stečenih u toku rata, od oktobarske revolucije i sloma buržoaske politike, uzeti inicijativu u svoje ruke i postati odlučujući faktor za rešavanje posleratnih problema.

Ako se nekom mogu stavljati prigovori za odsustvo stvarne revolucionarne akcije protiv rata, to su u prvom redu socijalisti onih balkanskih država u kojima je borba protiv rata sačuvala u mnogim slučajevima svoj početni karakter, političke, parlamentarne, izborne i doktrinalne opozicije, uprkos pogodnim uslovima za razvijanje

²² A. Balabanova, op. cit., 91.

²³ Tesni socijalisti u Bugarskoj nisu shvatili da je imperijalizam poslednja faza kapitalizma. (Zbornik lekcija za istoriju Bugarske komunističke partije, 1948, 291.)

²⁴ Г. Зиновьев, *Сочинения* V, *Империалистическая война и банкротство социалдемократии*, Ленинград 1925, 291, 496; Г. Гортер, *Революционное движение в капиталистических странах во время и после мировой войны*, Ленпартиздат. Ленинград, 1933, 112.

T. Kaclerović, *Cimervaldska konferencija*, Beograd 1951, 16; Gankin (Olga Hess), Fisher H. H.), *The bolsheviks and the worldwar*, Stanford university press, 1940, 411, 434, 426, 442, 449–50; Ленин, *Собрание сочинения* XIX primedbe (vid. izdanje 1933).

takve, revolucionarne, akcije, naročito posle oktobarske revolucije.

Čak i tesni socijalisti u Bugarskoj, čiji su predstavnici (Kirkov i Kolarov) prihvatili na III socijalističkoj cimervaldskoj konferenciji (na Konferenciji leve cimervaldske struje), održanoj od 5. do 12. septembra 1917. u Štokholmu, boljševičke teze o neophodnosti pretvaranja imperijalističkog rata u građanski rat,²² ostali su u stvari na svojim starim stanovištima, uprkos živom previranju među bugarskim vojnicima umornim od rata i nezadovoljnim svojom vladom.

Kao izraziti primer toga može poslužiti držanje tesnih socijalista prema vladajskoj pobuni.²³

Godine 1916. na Kintalskoj socijalističkoj konferenciji (II cimervaldska konferencija održana od 24. do 29. aprila 1916. godine), na kojoj su se okupili socijalisti koji su se borili protiv rata, nalazimo samo jednog balkanskog socijalista, srpskog socijalističkog poslanika Trišu Kaclerovića, koji je bez veze sa svojom Partijom učestvovao kao pojedinac u radu Konferencije i dao svoju podršku levoj struji rukovodenoj od boljševika u svim slučajevima, sem jednog.²⁴ U tom izuzetnom slučaju u pitanju je bilo stvaranje III internacionale, za šta nije imao saglasnost svoje Partije. Manifest ove Konferencije, koji predstavlja korak napred u upoređenju sa cimervaldskim, jer je pozivao na otvorenu borbu protiv rata štrajkovima i demonstracijama, bio je prihvaćen od Bugarske socijaldemokratske partije (tesnih), Socijaldemokratske partije Rumunije i Socijalističke federacije u Solunu, koji su se pridružili njenim potpisnicima.²⁵

Delegati Srpske socijaldemokratske stranke, D. Popović i T. Kaclerović, nisu se pridružili odlukama tzv. III socijalističke cimervaldske konferencije, konferencije leve cimervaldske struje održane od 5. do 12. septembra 1917. u Štokholmu, pošto su smatrali da je cimervaldska akcija bila samo uvod, da je ona već prevaziđena događajima čim je većina socijalističkih partija voljna da učestvuje na jednoj konferenciji za zaključenje mira, da zato socijalistička akcija za okončanje neprijateljstva treba da se vodi među svim socijalistima.²⁶

Polazeći sa tog stanovišta, delegati Srpske socijaldemokratske partije tražili su u svom memorandumu, upućenom Međunarodnom socijalističkom komitetu u Štokholmu, da se odmah zaključi mir,

²² *Bulletin der Internationale sozialistische Kommission zu Bern*, № 5; *De-main*, 1916, 342.

Jedan od istaknutih učesnika i organizatora Cimervaldske konferencije Grim je napisao da su manjinska grupa bugarskih širokih socijalista i Srpska socijaldemokratska partija „Später kamen hinzu“. — Grimm. *Zimmerwald und Kiental*, Bern 1917. Dosada nismo mogli utvrditi da se Srpska socijaldemokratska partija naknadno priključila potpisnicima.

²³ A. Balabanova, op. cit., 109.

²⁴ Tekst: „...basée sur le droit des peuples de librement disposer d'eux mêmes“ mogao bi se možda u ovom slučaju prevesti i sa „zasnovan na pravu naroda da sam slobodno odlučuje o svojoj sudbini“. Iz daljeg teksta memorandum vidi se da je u pitanju tradicionalno značenje.

²⁵ Telegram upućen Štokholmskoj socijalističkoj konferenciji, objavljen u knjizi *Stockholm*, 260.

²⁶ AMSB — Pismo bugarskih tesnih socijalista, upućeno 18. marta 1915. godine Međunarodnom socijalističkom birou; odgovor Camille-a Huysmans-a od 4. maja 1915.

prihvatajući kao osnovnu političku platformu parolu Sovjeta radničkih i vojničkih deputata „Mir bez aneksija i kontribucija zasnovan na pravu naroda na samoopredeljenje.“²⁷

Formula o miru bez aneksije i kontribucije bila je isto tako prihvaćena od glasila bugarskih tesnih socijalista i od strane Socijalističke federacije u Solunu.²⁸

Podrška oktobarskoj revoluciji od strane balkanskih socijalista koji su ostali verni međunarodnoj proleterskoj solidarnosti i marksizmu kao i njihova orijentacija na stvaranje nove internacionale u poslednjoj godini rata bila je tesno vezana za njihovo odlučno suprotstavljanje ratu. U početku rata bugarski tesni socijalisti u svom pismu upućenom Međunarodnom socijalističkom birou, u martu 1915. podvlačeći primer boljševika i srpskih socijalista, osuđivali su savez koji su druge socijalističke partije zaraćenih država sklonile sa imperijalizmom.²⁹ Kasnije su balkanski socijalisti izvukli zaključak iz izdaje koju su izvršile socijalističke partije velikih država srednje i zapadne Evrope, i spontano se okrenule boljševicima, čija ih je antiratna borba bila impresionalna, sa kojima su oni imali političke srodnosti. Dušan Popović, generalni sekretar Srpske socijaldemokratske partije, pisao je u oktobru 1918. godine: „Mi simpatišemo sve one koji se sa svih strana dižu protiv rata. Zato smo pozdravili rusku revoluciju, koja je bila revolucija protiv rata i za mir, i koja je postala centar okupljanja svih onih socijalista koji teže jednoj novoj Internacionali.“³⁰

U navedenim uslovima i okolnostima ne treba se čuditi što je Dušan Popović, zvanični predstavnik Srpske socijaldemokratske partije, uzeo, na izričit zahtev francuskih socijalista — internacionalista, učešće na Međusavezničkoj radničkoj konferenciji, održanoj u Londonu od 17. do 19. septembra 1918. godine, i hrabro se na njoj borio protiv savezničke intervencije u Rusiji. Zajedno sa francuskim internacionalistima on je predložio komisiji rezoluciju u tom smislu.³¹ Za nju je glasao i predstavnik Grčke socijalističke partije, Petridis.³² Kada je ova rezolucija bila odbačena, Popović je bio jedini prisutni socijalist koji nije prihvatio kompromis koji je zaključio Longe (Longuet), vođ francuskih minoritera.³³ U plenumu Konferencije samo su Dušan Popović i engleski minoriteri glasali protiv projekta rezolucije o Rusiji, dok su se francuski internacionalisti, izigrani manervima socijalsocijalista, jednostavno uzdržali od svakog glasanja.³⁴

Dr Sergije Dimitrijević

Les socialistes des Balkans et la première guerre mondiale

Pendant la Première guerre mondiale, contrairement à l'orientation social-patriotique des partis social-démocrates des grands pays belligérants de l'Europe centrale et occidentale, les plus

importants partis social-démocratiques des petits pays balkaniques prirent position, ouvertement et catégoriquement contre la guerre en restant fidèles de ce fait aux résolutions votées aux congrès socialistes internationaux de Stuttgart et de Bâle. Les partis social-démocrates des pays balkaniques indépendants reprenaient ainsi leur lutte contre la guerre, qui quelques années auparavant — pendant la guerre des Balkans — avait servi d'exemple au mouvement socialiste international.

Le Parti social-démocrate serbe fut le premier à prendre à l'unanimité, cette position au début même de la Guerre mondiale. Il mena une lutte ouverte contre la guerre dont il démasquait le caractère capitaliste et impérialiste. Durant la guerre, les députés socialistes serbes votèrent six fois contre les crédits militaires. Ils présentèrent plusieurs motions pour la conclusion de la paix. Au cours de la première année de la guerre, les Bolchéviques et les Socialistes serbes furent les seuls à rester fidèles aux principes socialistes, et à adopter une position conséquente et ouverte contre la guerre.

Les autres partis socialistes des Balkans luttèrent contre les tentatives de la bourgeoisie d'entraîner leurs pays dans la guerre, à l'exception des Larges en Bulgarie, ils menèrent cette lutte du point de vue des intérêts de la classe ouvrière.

La lutte des Etroits en Bulgarie fut la plus acharnée. Ils rejetaient toute action commune avec les partis bourgeois, et refusaient au gouvernement tous les crédits militaires. A l'entrée de la Bulgarie en guerre, ils prirent nettement la position contre cette guerre impérialiste, dans la Déclaration de leur groupe parlementaire. Les Larges ne votèrent pas contre les crédits de guerre; ils s'abstenaient. Adoptant la politique de la réconciliation nationale, ils apportèrent un soutien partiel au gouvernement qui menait la guerre. En septembre 1918, ils entrèrent dans le gouvernement, en posant comme condition la conclusion de la paix.

Les socialistes roumains menaient la lutte de deux côtés: contre les germanophiles et contre les amis de l'Entente. Les ouvriers roumains manifestèrent en masse contre la guerre. L'armée intervint dans les rues de Bucarest au mois de mai 1915, tandis qu'au mois de juin elle ouvrait le feu sur les ouvriers de Galatz. Dès que la Roumanie entra en guerre, le mouvement ouvrier fut anéanti. En mars 1917 les ouvriers manifestèrent dans la capitale occupée par l'armée allemande.

En Grèce, les persécutions contre la Fédération socialiste ouvrière de Salonique au début de la guerre, antravèrent considérablement la lutte contre l'entrée en guerre de la Grèce. Toutefois, les centres socialistes d'Athènes et du Pirée prirent une attitude

³⁰ Le Populaire de Paris 8. oktobra 1918.

³¹ Le Populaire de Paris 20. septembra 1918. i 3. oktobra 1918. Pogrešna informacija u Ирасду (Москва) 26. septembra 1918.

³² Le Populaire de Paris 25. septembra 1918.

³³ Le Populaire de Paris 22. septembra 1918; L'Humanité 23. septembra 1918.

³⁴ Le Populaire de Paris 25. septembra 1918.

neutraliste. Dans son Manifeste le comité exécutif du Parti socialiste grec se pronança nettement contre la guerre. Le groupe de l'opposition qui forma le nouveau comité exécutif, n'exerça aucune influence quoique soutenu par les socialistes occidentaux. A l'occasion des élections parlementaires de la fin de l'année 1915, deux députés socialistes qui défendaient un programme neutraliste furent élus à Salonique. Quand la Grèce entra en guerre, la Fédération socialiste de Salonique maintint sa position contre la guerre.

La position commune des socialistes balkaniques contre la guerre a déterminé leur participation aux divers groupements internationaux de même orientation. A la IIe conférence socialiste des Balkans, ils ont fondé Fédération ouvrière social-démocrate des Balkans. A la conférence de Zimmerwald, les représentants des socialistes roumains et bulgares (les Etroits) signèrent le Manifeste de la conférence au nom de leurs partis respectifs et au nom de la Fédération socialiste interbalkanique. A la conférence de Kienthal, le député socialiste serbe Kaclerović, donna son soutien au courant gauche dirigé par les Bolchéviques. Les partis social-démocrates de Bulgarie (les Etroits), de Roumanie et la Fédération socialiste de Salonique se rallièrent aux signataires de Manifeste. Considérant que l'action socialiste pour la fin des hostilités devait être menée parmi tous les socialistes, les représentants du Parti social-démocrate serbe demandèrent dans leur Mémorandum, adressé à la Conférence internationale socialiste de Stockholm, la paix immédiate adoptant le mot d'ordre de la Révolution russe: „La paix sans annexions et sans contributions, basée sur le droit des peuples de disposer librement d'eux mêmes“. La même formule fut adoptée par l'organe des Etroits et par la Fédération socialiste de Salonique.

La lutte menée contre la guerre par les social-démocrates des Balkans se transforma parfois en actions révolutionnaires. Tel fut le cas des socialistes roumains qui prirent part à la défense de la Révolution russe contre leur propre gouvernement, dont l'armée, profitant de la faiblesse momentanée de l'Union Soviétique, avait pénétré en Bessarabie. Le secrétaire général du Parti social-démocrate serbe Dušan Popović prit part à la Conférence ouvrière interalliée de Londres en septembre 1918, où il s'opposa à l'intervention des Alliés en Russie. Il présenta, avec les internationalistes français, une résolution en ce sens à la commission. Lors du rejet de cette résolution qui fut soutenue par le représentant du Parti socialiste grec (Petridis), Popović demeura le seul socialiste présent à ne pas accepter le compromis proposé par Longuet. Popović et les minoritaires arglais furent les seuls à voter à l'assemblée générale, contre le projet de résolution sur la Russie.

SRPSKA NUMIZMATICKA ZBIRKA VALTAZARA BOGIŠIĆA

Numizmatički časopis *Bimor*,
Izdavač Srpskog Numizmatičkog
društva, Beograd, br. 25, god. 2005,
str. 71-74

Ovaj neobjavljeni rad iz zaostavštine dr S. Dimitrijevića
dajemo ovde u skraćenoj formi, dok će kompletna verzija
biti objavljena u **SABRANIM RADOVIMA SERGIJA
DIMITRIJEVIĆA**, Knjiga II, u izdanju Srpskog
numizmatičkog društva.

Sergije DIMITRIJEVIĆ

Pregled numizmatičke zbirke Valtazara Bogišića u muzeju V. Bogišića u Cavtatu započeli smo u prvoj dekadi marta 1954. godine pregledom inventara i popisnika. Tom prilikom ustanovili smo da sadašnje stanje zbirke srednjovekovnog srpskog novca ne odgovara popisnicima samog Bogišića.

Zato smo tražili obrazovanje posebne komisije predstavnika opštine Cavtat i Bogišićeve biblioteke u čijoj se nadležnosti nalazi pomenuta zbirka.

Ova petočlana komisija u čijem sam sastavu i sam bio, načinila je "Zapisnik o stanju numizmatičke zbirke V. Bogišića (samo srpski novac) nađenom na dan 11. marta 1954, prije nego što je Sergije Dimitrijević pristupio sređivanju i katalogiziranju ove zbirke. Ovaj prvi pregled zbirke označen je u najkrupnijim potezima a detaljni izvršiće se u toku obrade materijala a u stalnom prisustvu pristojnika biblioteke muzeja kako je to izričito tražio Dimitrijević S".

Na osnovu "popisa novca u Bogišićevom muzeju" koji smo zatekli vidi se da ova zbirka obuhvata (po klasifikaciji koja je tada postojala i po grupisanju brojnih sitnih grupa):

- 252 primerka srpskog novca
- 85 primeraka češkog novca
- 99 primerka novca gradova (?)
- 207 primeraka dubrovačkog novca
- 173 primerka novca Kotora
- 441 primerak poljskog novca
- 548 primeraka ruskog novca
- 92 primerka rimskog novca
- 189 primeraka novca Austrije i Italije
- 126 primeraka novca ostalih država
- 60 primerka ostalog novca
- 2272 ukupno

Iz ovoga vidimo da je V. Bogišić posebno sakupljao srpski, kotorski, dubrovački, poljski, ruski i češki novac, ali je unosio u zbirku i sav ostali novac na koji je naišao.

M. Rešetar ukratko prikazuje zbirku Balda Bogišića koju je on „uredio i popisao 1909/10“.

U ovoj zbirci koja se tada čuvala „u Bogišićevu muzeju u Cavtatu“ bilo je 3931 primerak. Od toga „3558 novaca, 230 medalja, 198 „maraka“, 2 pečata i 143 vjenčane spomenice (pièces de mariage)“; među novcima je (osim dubrovačkih) 1477 južnoslovenskih, ponajviše srpskih (696 kom.). U dubrovačkom

odjelu doista 602 komada, ali je među njima mnogo duplikata i izlanih egzemplara; vidi se da Bogišić nije sistematski sabirao nego je i on metao u zbirku što god bi mu došlo pod ruku, pa tako npr. ima 49 poludinarića, od kojih su nekoji prilično sačuvani; dva najbolji komada – poluvižlin od g. 1748 i jednostrana medalja od g. 1901 za željeznicu bosansko-dubrovačku (br. 3405) ušli su u zbirku tek poslije njegove smrti”.¹

Napominjemo da se u sadašnjem „popisu novca u Bogišićevom muzeju“ uopšte ne pominje bugarski novac – mada Rešetar navodi da je težište zbirke bilo na južnoslovenskom novcu.

U vezi sa tekstom M. Rešetara treba podvući:

Da je numizmatička zbirka V. Bogišića brojala 1909/10 godine 3558 komada, a sada se u zbirci nalazi samo 2305 komada, odnosno, po našem zbiru, 2275 komada, tj. da nedostaje, po našem zbiru, 1283 primeraka novca.

Zadržimo se na pomenutom zapisniku od 11. marta 1954:

Iz njega vidimo:

1) da je „po inventaru M. Rešetara“ srpski deo zbirke obuhvatao 606 primeraka i 38 primeraka kotorskog novca careva Dušana i Uroša – svega 644 primeraka srpskog novca;

2) „Na osnovu nepotpisane bilješke, koja je izgleda pisana rukom Bijelića a nalazi se u Rešetarovom inventaru na str. II (crveno precrtani novci poslati su g-dinu M. Rešetaru na izmjenu te ih tako u skupini nema)“ vidimo da su M. Rešetaru poslati 272 primerka srpskog novca i 9 primeraka kotorskog – da je u zbirci ostalo 334 primerka srpskog novca i 29 kotorskog.

3) „Na osnovu nepotpisane rukopisne beleške Bijelića“ vidimo da je „nestalo naknadno“ 73 primerka srpskog novca.

Ako pođemo od novog brojnog stanja srpske zbirke, po nepotpisanoj belešci Bijelića – 261 primerak, vidimo da je „poslije rukopisne beleške Bijelića nestalo još 9“ primeraka.

Tako je srpski deo zbirke sveden sa 606 na 252 primerka srpskog novca, a kotorski sa 38 na 29 primeraka.

1 M. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika I*, (historički) dio, Srpska kraljevska akademija nauka i umetnosti, Posebno izdanje, knjiga XLVIII, Društveni i istorijski spisi, knjiga 18, Sremski Karlovci 1924, str. 598-599. Napominjemo da je iz Bogišićeve zbirke nestala i novootkrivena vrsta novca Đurđa I Balšića (Ljubić, XIV, 4), koja je u to vreme pripisivana Đurđu II Stratimiroviću.

Pogledajmo kako je smanjena prvobitna Bogišićeva zbirka srpskog novca (polazeći od njegove klasifikacije i inventara i zapisnika od 11. marta 1954):

Vladar	poslato Rešetar	naknadno nestalo	ukupno nestalo
Stefan Uroš I	14		14
Stefan Dragutin	7		7
Stefan Uroš II (Milutin)	1		1
Stefan Dušan	228	80	308
Stefan Uroš Car	1		1
Kralj Vukašin	12	1	13
Knez Lazar	2		2
Despot Đurađ Branković	7		7
Đurađ II Stracimirović ²		1	1
Kotorski groševi	9		9
ukupno	281	82	363

Jednovremeno jako je umanjena i zbirka dubrovačkog novca. Ako uporedimo stanje dubrovačke zbirke koje nam daje M. Rešetar u svojoj knjizi i sadašnje stanje, na osnovu „popisa novca u Bogišićevom muzeju” – vidimo da je nestalo 395 primeraka dubrovačkog novca.

STRUKTURA SRPSKOG DELA ZBIRKE

U toku mesec dana od početka marta do 5. aprila 1954. godine izvršili smo detaljan pregled srpskog dela zbirke i razvrstali je po tadašnjoj klasifikaciji.

Tom prilikom našli smo da zbirka sadrži (u poslednjoj koloni dati su brojevi slika ovih vrsta na tablama Ljubića):

Pregled srpskog dela zbornice V. Bogišića

18 dinara Uroša I sa zastavom i natpisom UROSIVS STEFAN/REX (verovatno uključujući i veronske dinare Milutina)	IV, 8, 11-17
1 dinar iste vrste ali od bakra	
8 dinara Dragutina sa zastavom	V, 15-18
1 dinar Dragutina sa dve figure koje drže dupli krst	V, 7
4 dinara Dragutina sa mačem na krilu i natpisom MONETA REGIS STEFANI	V, 19-22
1 rudnički dinar Dragutina sa natpisom STEFAN RABb ...	III, 13
2 krstata dinara Milutina	IV, 4-6 i V, 2
1 dinar iste vrste ali od bakra	
1 dinar Milutina sa natpisom MONITA REGIS VROSI i prostim nagnutim krstom na kugli	VI, 9
2 dinara Milutina sa natpisom MONETA REGIS VROSI i duplim krstom na kugli	VI, 10-11
1 dinar Milutina sa natpisom VROSIVS REX	VI, 12-13
1 rudnički dinar Vladislava II sa natpisom VLADISLAV RABb...	III, 21
4 krstata dinara Stefana Dečanskog	IV, 22-24 i V, 1, 3
1 rudnički dinar Stefana Dečanskog sa natpisom STEFANb OUROŠ KRAAb TRETl	VI, 21
9 krstatih dinara kralja Dušana	V, 8-14
1 rudnički dinar kralja Dušana sa natpisom STEFA-I REX	V, 23
4 dinara kralja Dušana sa šlemom i natpisom STEFANVS DEI GRA REX	VI, 22-24; VII, 1-4
12 dinara kralja Dušana sa šlemom i natpisom MONITA REX STEFA	VII, 6-8
1 dinar cara Dušana vrsta RIA	VII, 18

1 dinar cara Dušana vrsta RASIAE	VII, 16
10 dinara cara Dušana vrsta na konju	VIII, 21-24
42 dinara cara Dušana vrsta krunidbeni	VIII, 3; 5-7
4 dinara cara Dušana vrsta krunidbeni stoji na lavljjoj koži	VIII, 4
8 dinara cara Dušana vrsta natpis bez IE na kraju	IX, 3, 5-6
2 dinara cara Dušana vrsta car i carica sa latinskim natpisom	VII, 19-24; VIII, 1-2
18 dinara cara Dušana vrsta car i carica sa monogramom	VIII, 10-12, 14, 16, 18-19
46 trećaka cara Dušana vrsta sa carem i caricom	VIII, 13, 15, 17; XV, 4-12
9 trećaka cara Dušana vrsta sa vladarem koji sedi	XIV, 301; XV, 1-3
4 dinara cara Uroša, vladar sedi – šlem	IX, 13-18
1 dinar cara Uroša, vladar sedi – car Stefan na konju	IX, 20
1 trećak cara Uroša vrsta car i carica sa monogramom	X, 3
2 trećaka cara Uroša vrsta car i carica natpis okolo	IX, 11-12
13 dinara kralja Vukašina vrsta sa višerednim natpisom – Isus sedi	X, 17-23
2 dinara kneza Lazara vrsta sa horizontalnim natpisom – Isus sedi	XI, 22
1 dinar kneza Lazara vrsta sa horizontalnim natpisom – Isus stoji	XI, 23
2 dinara kneza Lazara vrsta sa vladarem koji stoji. Natpis okolo	XI, 16
1 dinar kneza Lazara vrsta sa vladarem koji sedi i horizontalnim natpisom	XI, 9-11
1 dinar kneza Lazara vrsta sa vladarem koji sedi. Natpis okolo	XI, 12-13
1 dinar Vuka Brankovića vrsta sa vladarem koji drži zastavu	XII, 24
1 dinar Vuka Brankovića vrsta sa horizontalnim natpisom VAb/Kb	XII, 26
1 dinar despota Stefana Lazarevića vrsta sa vladarem koji stoji i drži labarum	XII, 18
1 dinar despota Stefana Lazarevića vrsta sa natpisom DES/POTb/STEFANb	XII, 9
1 dinar despota Đurđa Vlkovića vrsta sa četvororednim natpisom	XIII, 17
1 dinar despota Đurđa Vlkovića vrsta sa velikim monogramom	XIII, 23
1 aspra despota Đurđa Vlkovića vrsta sa malim monogramom (bez glave)	XIII, 25
1 kotorski dinar Stefana imperatora	IX, 8
28 kotorskih dinara Uroša imperatora	X, 11-12
281 primerak novca ukupno	

ZNAČAJ ZBIRKE ZA PROUČAVANJE OSTAVA SRPSKOG SREDNJOVEKOVNOG NOVCA

Pored primeraka koji su pojedinačno prispeli u nju, ova je zbirka obuhvatala i dve ostave srpskog srednjovekovnog novca:

Prva ostava je nekakav *nalaz kotorskih dinara cara Uroša*. On je broja 38 primeraka. Iz sačuvanog dela (29 primeraka) vidimo da je, sem jednog kotorskog dinara Stefana imperatora, sve ostalo bio isključivo kotorski novac cara Uroša.

Druga ostava je bila *Kosovska ostava* nađena u kasno proleće 1873. na Kosovom polju od strane nekih Albanaca koji su je među sobom podelili. Kosovska ostava je najbrojnija do sada nađena ostava srpskog srednjovekovnog novca.²

2 S. Dimitrijević, *Ostave koje sadrže srpski srednjovekovni novac iz perioda do 1371. godine*, SANU, Spomenik CXXII, Odeljenje istorijskih nauka I, Beograd, 1981, str. 30-32.

Prve vesti o ovoj ostavi objavljene su u članku: *Otkriće starih srpskih novaca, Glas Crnogoraca*, br. 14, od 21. jula 1873. U njemu se pominje da je V. Bogišić otkupio deo Kosovskog nalaza – 301 primerak.

Deo Kosovskog nalaza koji je pribavio Bogišić, kao i neki drugi primerci nisu bili obuhvaćeni radom S. Ljubića, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb, 1875. Zato se V. Bogišić postarao da dopuni podatke o Kosovskoj ostavi. U biblioteci V. Bogišića u Cavtatu našli smo: „*Spisak starih srpskih novaca nađenih kod „Kosova polja” 1873. godine*”. To je najkompletnija rekonstrukcija Kosovske ostave i njenog sadržaja koja je sačuvana. Po ovom Bogišićevom spisku data je dopunjena struktura Kosovske ostave, pored 2122 primerka obrađenih od strane S. Ljubića dodato je 409 primeraka od strane V. Bogišića. Na taj način rekonstruisani sadržaj *Kosovske ostave* dostigao je 2531 primerak.³

Stvaranjem za ono vreme značajne zbirke srednjovekovnog srpskog, dubrovačkog i slovenskog novca; očuvanjem sadržaja dve ostave srednjovekovnog srpskog novca (Kotorske, a delimično i Kosovske); najkompletnijom rekonstrukcijom Kosovske ostave, V. Bogišić je dao svoj prilog i ovoj naučnoj oblasti.

3 Detaljni tabelarni pregled ovog Bogišićevog spiska zajedno sa drugim podacima o nabavci Kosovske ostave sa njegove strane nalazi se u radu: S. Dimitrijević, *Hronologija Dušanovog carskog novca*, Poseban otisak iz Istorijskog časopisa, knj. IX-X, Beograd 1959, str. 127-130.

THE SERBIAN NUMISMATIC COLLECTION OF BALTHAZAR BOGIŠIĆ

The author has started the survey of the numismatic collection of Balthazar Bogišić in the Museum of B. Bogišić in Cavtat in the first decade of March, 1954. At that occasion, it was ascertained that the status of that collection at that time did not correspond to the personal listings of Bogišić. On the basis of Bogišić's listings, we could conclude that he was collecting coins of Serbia, Kotor (Cattaro), Dubrovnik (Ragusa), Poland, Russia, Bohemia and also other coins. The collection had 3558 coins, 230 medals, 198 weights ("Marks"), 2 seals and 143 marriage medals (pièces de mariage). In 1954 that collection consisted of only 2275 pieces, which means that 1283 pieces were missing. The Serbian collection amounted now to only 252 pieces instead of the original 606. The structure of this collection is given in the attached table.

This collection is important because it included not only the individually obtained pieces, but also two coin hoards. The first was a hoard of the Dinars of Kotor of the Serbian emperor Uroš. It originally contained 38 coins, out of which 29 remained. The second is a part of the Kosovo hoard with 301 pieces, which enabled us to give the most complete reconstruction of that coin hoard from 1873.

"OPISANIJE SVIJU DOSAD POZNATI' SRPSKIH NOVACA" JANKA ŠAFARIKA

(nastavak sa strane 25)

zvesnosti i praznine srbske povestnice razjasnile i popunile, i da bi se ova do neke celosti zaokrugliti i dovršiti mogla. — Osobito važno, upravo najvažnije je u ovom smotreno, istraživanje, skupljanje, izjasnivanje sviju izvora Srbske Istorije, stari' spomenika' svakog roda, rukopisni' i hudežestveni' dela, predpovadanja i t. d.² koje je, istinu ispovedajući, dosad još malo i nedostatično činjeno. Tek onda ćemo do savršenog znanja Srbske Istorije doći moći, kad se svi ti zaostavši od slavni' stari' vremena srbski' spomenici, koliko je god moguće podpuno skupe, objasne i izdadu; kao što su: diplome vladatelja Srbski', ljetopisi srbski, svakog roda nadpisi; žitija narodni svetitelja; zakonici; Istorici i. t. d*) A ovo je glavni zadatak našeg narodnog Muzeuma, a jedna od najglavniji dužnostij i našega Društva Srbske Slovesnosti.

Ovamo spadaju i stvari novci Srbski' vladatelja, ovi neborimi i neumitni svedoci prošlosti, o koji' važnosti neka svedoči ono, što je slavni naš Srbin Miloš Svetić o ovome predmetu lepo i istinito napisao, u Srskim Letopisima za godinu 1826, časti IV na str. 191 i sld., "Izlišno bi bilo" veli "u ovo blaženo vreme za nauke, važnost i polzu koja iz poznavanja stari' novaca proističe, mnogima rečima dokazivati predstavljati. Cicero piše "Istorija je svidetelica vremena, svet istine, vestnica drevnosti, nastavica života i pr." a o Numizmatiki ili poznavanju stari' novaca, može se reći: da je stub i nelažna podpora i oko Istoriske istine. Ona drevnosti tamu prosvetljava, narodima i vladateljima život slave povraća i obnavlja; ispred njenog lica iščekavaju misli po strasti i svojeljublju napisane; od nje istina u Istoriji pravij svoj vid i boju dobija: pred ovim dokazateljstvom sva druga izvijanja i obrtanija padaju i nestaju. Ovim načinom smo mi kadri bez svakog prostrastija narod naš čestitim i proslavljenim pokazati. Valja dakle i ovoga posla živo se latiti i napredovati. Svakog je dužnost po mogućstvu trud trudom umnožavati i k ovome obštem blagu prinositi. To ište ime narodno, Istorija naša potrebuje, istina nas poziva i sopstvena čest. Tko se ovima protiviti sme?"

Priznavajući istinu ovi' reči, od godina **trudio sam se, pokraj sabiranja drugi' naročito pisani' spomenika', oko Numismatike Srbske, skupljao sam i načertavao stare srbske novce**, (a i druge južnoslavenske) zajedno pribirao sam i sve ono, što je dosad o predmetu ovom rađeno i na svet izdano, **i sve to sad ovde predajem onim rodoljubivim Srbima, koji se time kao važnim izvorom i svedočanstvom Srbske Istorije služiti žele**, i svima ljubiteljima Srbske Istorije.

2 U ovom smotrenju najvažnija je za Srbstvo velika sbirka ovakvi' spomenika', koja se u rukopisu kod Gosn. Pavla Josifa Šafarika, ces. kr. Bibliotekara u Pragu, nalazi.

Nastavak na str. 77

СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА
РАДОВАНА ДРАГОВИЋА

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА
О РАДОВАНУ ДРАГОВИЋУ

(Сепарат библиографије књизи „Избор чланака Р. Драговића,
издање „Просвете“ 1954)

1954

БЕОГРАД

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА РАДОВАНА ДРАГОВИЋА¹⁾

1. Пропадање заната у Ужицу (потпис: Р.) — „Социјал-Демократ“ бр. 16, 1895 год.
2. Писма Драговића из периода 1897-8 год., која је објавио Д. Туцовић у чланку: Писма једног столарског шегрта „Борба“ VI, 1912, стр. 44
 - I. Мајци из Граца
 - II. Својим васпитаницима
 - III. Друговима у Ужицу, прва половина 1897, из Загреба
 - IV. Д. Туцовић, 23-X-1898, из Граца.
3. Радничке организације (без потписа) — „Напред“ бр. 1, 19-XI-1900 год.
4. Осигуравање у Аустрији (потпис Р.) — „Напред“ бр. 2, 26-XI-1900 год.
5. Из прошле године (без потписа) — „Напред“ бр. 3, 3-XII-1900 год.
6. *** Београд, 7 април 1901 (уводник, потпис: Рад.) — „Раднички лист“ бр. 9, 7-IV-1901 год.
7. Из повлашћене фабрике платна „Лимитед“ (потпис: Р. Др.) — „Раднички лист“ бр. 10, 14-IV-1901 год.
8. Штрајк у радионици Косте Тодоровића (без потписа) — „Раднички лист“ бр. 11, 21-IV-1901 год.
9. Радничко кретање: Лепа појава (без потписа) — „Стари раднички лист“ бр. 3, 11-VIII-1901 год.
10. Србија у 1901 години (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 1, 5-I-1902 год.
11. Раднички Први мај (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 12, 23-III-1902 год.
12. Државни буџет (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 13, 30-III-1902 год.
13. Не милостињом, него борбом (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 13, 30-III-1902 год.
14. Прослава 1 маја (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 14, 6-IV-1902 год.

¹⁾ Радови означени курзивом ушли су у ову књигу.

У Библиографији су унети само они непотпуни чланци за које смо увидели да неоспорно припадају Драговићу. Велику помоћ пружио нам је Триша Кацлеровић указујући на многе непотписане Драговићеве чланке. Сваки податак о ауторству подвргли смо најпажљивијој критичкој провери.

15. *Радничко заштитно законодавство* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 16, 21-IV-1902 год.
16. *Опште право гласа* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 16, 21-IV-1902 год.
17. *Радницима у Србији* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 21, 25-V-1902 год.
18. *Београдским радницима* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 21, 25-V-1902 год.
19. *Избори у Београду* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 22, 1-VI-1902 год.
20. *Српски демократизам* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 22, 1-VI-1902 год.
21. *Право гласања* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 22, 1-VI-1902 год.
22. *Ко страда од конкуренције* (без потписа) — „Радничке новине“ Ванредни број, 11-VI-1902 год.
23. *Раднички захтеви и мајстори* (без потписа) — „Радничке новине“ Ванредни број, 11-VI-1902 год.
24. *Нашим друговима* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 24, 15-VI-1902 год.
25. *Штрајк столарских радника* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 24, 15-VI-1902 год.
26. *Штрајк столарских радника* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 25, 22-VI-1902 год.
27. *Буржоаски лист о радничком питању у Србији* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 25, 22-VI-1902 год.
28. *Патриотско јадиковање и одвратно денунцирање* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 26, 29-VI-1902 год.
29. *Штрајк столарских радника* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 26, 29-VI-1902 год.
30. *Државни зајам* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 27, 6-VII-1902 год.
31. *Социјализам — заштитник слободе и права* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 28, 13-VII-1902 год.
32. *„Радничке књиге“* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 29, 20-VII-1902 год.
33. *Политичке комедије* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 29, 20-VII-1902 год.
34. *Под новим курсом* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 31, 3-VIII-1902 год.
35. *На застанку* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 32, 10-VIII-1902 год.
36. *Наша освета* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 35, 31-VIII-1902 год.
37. *Међународно законодавство за заштиту рада* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 37, 14-IX-1902 год.
38. *Један обичан догађај* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 41, 11-X-1902 год.
39. *Процес Косте Јовановића* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 42, 18-X-1902 год.

40. Циљ рада (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 43, 25-X-1902 год.
41. Радничка петиција (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 43, 25-X-1902 год.
42. Апостоли словенства (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 44, 1-XI-1902 год.
43. *** Београд 6 новембар 1902 (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 45, 8-XI-1902 год.
44. Закон о зборовима и удружењима (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 45, 8-XI-1902 год.
45. У новој ситуацији (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 46, 15-XI-1902 год.
46. Политички преглед (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 47, 22-XI-1902 год.
47. Дневник и данашња влада (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 47, 22-XI-1902 год.
48. У одбрану нишких радника (потпис: Р. Драговић) — „Радничке новине“ бр. 48, 29-XI-1902; бр. 50, 14-XII-1902; бр. 51, 21-XII-1902; бр. 1, 2-I-1903; бр. 3, 7-I-1903; бр. 11, 28-I-1903 год.
49. Картели (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 49, 7-XII-1902 године.
50. Једна пажња (потпис Р. Д.). — „Радничке новине“ бр. 2, 4-I-1903 год.
51. Положај кројачких радника у Београду (потпис: Рд.) — „Радничке новине“ бр. 2, 4-I-1903 год.
52. Положај кројачких радника у Београду (потпис: Рд.- латиницом) — „Радничке новине“ бр. 3, 7-I-1903 год.
53. Фабрика врши своје (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 4, 9-I-1903 год.
54. Радници и политичка борба (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 9, 21-I-1903 год.
55. Радници и буржоазија (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 10, 24-I-1903 год.
56. Радничке новине угушују (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 23, 14-III-1903 год.
57. Конференције — „Радничке новине“ бр. 23, 14-III-1903 год.
58. Белешка: Задатак вароши (Städte Verwaltung etc. in England von Dr Carl Hugo) (потпис: R. D.) — Часопис „Живот“ год. I, св. 1, 16-V-1903 год., стр. 72.
59. Приказ: Школовање у Србији (потпис Р. Д.) — Часопис „Живот“ год. I, св. 1, 16-V-1903 год., стр. 72.
60. 23 март — 29 мај. Социјална демократија према режиму Александрову (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 24, 13-VI-1903 год.
61. Белешка: Развитај рударске индустрије у Русији (Потпис Р. Д.) — „Живот“ год. I, св. 2, 16-IV-1903 год. стр. 143.
62. Белешка: Предавања на Великој школи (потпис: Р. Д.) — „Живот“ год. I, св. 2, 16-VI-1903 год., стр. 143.
63. Избори у Немачкој (потпис: Р. Др.) — „Радничке новине“ бр. 25, 20-VI-1903 год.

64. Подела рада у сточарству (потпис Р. Д.) — „Живот“ год. I, св. 3., 1-VII-1903., стр. 208.
65. Белешка: Француски сељаци почетком 18 века (потпис Р. Д.) — „Живот“, год. I, св. 4. 15-VII- 1903 год., 270.
66. Белешка: Ратни губици (потпис Р. Д.) — „Живот“ год. I. св. 4, 15-VII-1903 год., стр. 270.
67. Приказ: Божидар Никашиновић: Политика осиромашења народа у Босни и Херцеговини, Београд, стр. 51 (потпис: Радован Драговић) — „Живот“ год. I, св. 4, 15-VII-1903 год., стр. 240.
68. Реферат о партијском програму одржан на I конгресу Српске социјалдемократске странке — „Радничке новине“ бр. 61, 1903 год.; Историјски архив КПЈ, том III стр. 24; Рад I Конгреса Радничког савеза и Социјал демократске странке, Београд, 1904 год.
69. О организацији партијских удружења (учешће у дискусији на I конгресу Српске социјалдемократске странке) — „Радничке новине“ бр. 63, 1903 год.; Историјски архив КПЈ, том III стр. 25. Рад I Конгреса Радничког савеза и Социјал демократске странке, Београд, 1904 год.
70. О истицању наших кандидата — „Радничке новине“ бр. 42, 15-VIII-1903 год.
71. Наши раднички кандидати — „Радничке новине“ бр. 43, 19-VIII-1903 год.
72. Штрајкови — „Радничке новине“ бр. 43, 19-VIII-1903 год.
73. Изјава о... (потпис...) — „Радничке новине“ бр. 66, 19-XI-1903 г.
74. Еснафска уредба (потпис: Радован Драговић) — Раднички календар 1904, стр. 63.
75. Један поглед на немачке синдикате у 1903 (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 2, 10-I-1904 год.
76. Аустриски синдикати у 1903 (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 6, 23-I-1904 год.
77. Значај синдикалних скупштина (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 8, 30-I-1904 год.
78. Отаџбина изнад свега (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 9, 4-II-1904 год.
79. Железнички радници (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 9, 4-II-1904 год.
80. Пред конгрес (без потписа) — „Радничке новине“.
 - А. Значај предстојећег конгреса, бр. 10, 6-II-1904.
 - Б. Штампa, бр. 11, 11-II-1904.
 - В. Штампa, бр. 12, 13-II-1904.
 - Г. Радничке кооперативе, бр. 14, 21-II-1904.
 - Д. Из историје кооперативе, бр. 16, 27-II-1904.
 - Ђ. Старе и нове кооперативе, бр. 17, 2-III-1904.
 - Е. Користи од кооперативе. Закључак, бр. 18, 5-III-1904.
81. Штрајкови у овој години (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 22, 17-III-1904 год.
82. Предлог резолуције о кандидацијама (референт Рад. Драговић) — „Радничке новине“ бр. 22, 17-III-1904 год.

83. *Пре и после краљевог убиства* (чланак датиран: почетак априла 1904) (потпис: Драговић) — Volkstribüne, organ für die Interesse Arbeitenden Volkes, Wien, br. 15, 14-IV-1904 год.
84. *Прва задаћа* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 27, 7-IV-1904 год.
85. *Одвећ ружна појава* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 36, 7-V-1904 год.
86. *Тарифни уговори* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 37, 13-V-1904 год.
87. *Наши паразити* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 47, 16-VI-1904 год.
88. *Право борбе* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 50, 26-VI-1904 год.
89. *Против социјалиста* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 57 и 58, 17 и 21-VII-1904.
90. *Наши социјалисти и милитаризам* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 59, 24-VII-1904 год.
91. *Распис против социјалиста* (без потписа) — „Радник“ бр. 22, 31-VII-1904 год.
92. *Пред новом појавом* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 97, 1-XII-1904 год.
93. *Из нашег покрета* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 98, 4-XII-1904 год., бр. 99, 9-XII-1904; бр. 100, 11-XII-1904; бр. 102, 18-XII-1904.
94. *Изјава пред одлазак на лечење* (потпис: Радован Драговић) — „Радничке новине“ бр. 104, 29-XII-1904 год.
95. *Наши синдикати* (потпис: Радован Драговић) — Раднички календар 1905, стр. 22.
96. *Нешто о радничком осигурању* (потпис: Радован Драговић) — додатак Радничким новинама, бр. 103, 25-XII-1904 год.
97. *Уједињење социјалиста у Француској* (потпис: Радован Драговић) — додатак Радничким новинама бр. 103, 25-XII-1904 год.
98. *Пред главне синдикалне скупштине* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 1, 1-I-1905; бр. 2, 5-I-1905; бр. 3, 8-I-1905; бр. 4, 12-I-1905; бр. 5, 15-I-1905.
99. *Синдикални покрет — Синдикална већа или картела* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 1, 1-I-1905 год.
100. *Писмо Драговића из Гравозе, фебруар 1905* — „Радник“ бр. 1, 1-I-1906 год.
101. *Из партије — Радничке новине у оскудици* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 70, 20-VIII-1905 год.
102. *Из партије* — (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 72, 27-VIII-1905 год.
103. *Двобој Радована Драговића, писмо од 6-VII-1905.* — „Радник“ бр. 1, 1-I-1908 год.
104. *Политички преглед — Лупешки напади* (без потписа) — „Радничке новине“ бр. 81, 28-IX-1905 год.
105. *Посмртна опорукa Радована Драговића, написана октобра 1905 год.* — „Радничке новине“ бр. 107, 27-XII-1905 год.

У приказима зборова, објављеним у „Радничким новинама“, нашли смо следеће говоре Радована Драговића, изнете у кратким изводима:

1. Говор на збору грађевинарских радника 9-II-1903 год. (О страним и домаћим радницима) — „Радничке новине“ бр. 16, 18-II-1903 године.
2. Говор на скупштини савеза грађевинарских радника, одржаној 9-III-1903 год. — „Радничке новине“ бр. 23, 14-III-1903 године.
3. Говор на оснивачкој скупштини „Крагујевачког радничког друштва“ — „Радничке новине“ бр. 27, 27-VI-1903 год.
4. Говор на великом радничком збору од 9-X-1905. (О смрти др Михајла Илића, првог социјалистичког посланика) — „Радничке новине“ бр. 85, 12-X-1905 год.

У ову библиографију нису унете мање Драговићеве интервенције у дискусијама на I, II и III конгресу Српске социјалдемократске странке и Радничког савеза, које налазимо у стенографским белешкама и кратким приказима ових конгреса, објављеним у „Радничким новинама“ или у засебним публикацијама о раду I и II конгреса.

Међу радове Драговића треба споменути и један већи превод — Каутски К.: „О трговини и царинама“, објављен у часопису „Живот“ стр. 8, 81, 157, 1903. год

С. Д.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О РАДОВАНУ ДРАГОВИЋУ

Белић Милорад:

- 1) Двадесетпетогодишњица од смрти Р. Д. — „Радничке новине“ бр. 6, 1936.
- 2) Радничка штампа у формирању радничког покрета — „Радник“ бр. 51, 1951.
- 3) Р. Д., човек из чијих је уста Д. Туцовић чуо прву социјалистичку реч. — „Република“, 16-I-1951.

Гајић Милорад:

- 1) Један од првих штрајкова Р. Д. у одбрану нишких радника — „Нин“ бр. 6, 1951.
- 2) Р. Д., првоборац модерног радничког покрета у Србији — „Борба“, 28-I-1951.

Димитријевић Сергије:

- Д. Т. марксистички неимар Српске социјалдемократске странке, посебан отисак из „Историјског гласника“ год. 1949, бр. 4.

Дивац Недељко:

- 1) Р. Д. — личне успомене — „Радничке новине“ бр. 57, 1925.
- 2) Ужички ђачки социјализам — „Радничке новине“ бр. 47, 1924.

Историјски архив КПЈ, том III:

Социјалистички покрет у Србији, Београд, 1950.

Кацлеровић Триша:

- 1) Д. Т. као борац за јединство радничког покрета у Србији — Д. Т. Изабрани списи I, Београд, 1949.
- 2) Мартовске демонстрације и мајски преврат 1903, Београд, 1950.
- 3) Прве самосталне радничке организације у Србији, Београд, 1950.
- 4) Аноним: Р. Д. — „Радник“ бр. 1, 1-I-1906.
- 5) Р. Д. — „Радник“ бр. 34 и 35, 1951.
6. Успомена на Р. Д. — „Радничке новине“ бр. 13, 1911.

Ковачевић Сава:

За другом и учитељем — „Радничке новине“ бр. 108, 1905.

Лапчевић Драгиша:

- 1) Историја социјализма у Србији, Београд, 1922.
- 2) На мајским прославама (успомене) — „Радничке новине“ бр. 47, 18-IV-1906.
- 3) Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији, Београд, 1928.

У приказима зборова, објављеним у „Радничким новинама“, на-
шли смо следеће говоре Радована Драговића, изнете у кратким
изводима:

1. Говор на збору грађевинарских радника 9-II-1903 год. (О страним
и домаћим радницима) — „Радничке новине“ бр. 16, 18-II-1903
године.
2. Говор на скупштини савеза грађевинарских радника, одржаној
9-III-1903 год. — „Радничке новине“ бр. 23, 14-III-1903 године.
3. Говор на оснивачкој скупштини „Крагујевачког радничког друш-
тва“ — „Радничке новине“ бр. 27, 27-VI-1903 год.
4. Говор на великом радничком збору од 9-X-1905. (О смрти др
Михајла Илића, првог социјалистичког посланика) — „Радничке
новине“ бр. 85, 12-X-1905 год.

У ову библиографију нису унете мање Драговићеве интервен-
ције у дискусијама на I, II и III конгресу Српске социјалдемократске
странке и Радничког савеза, које налазимо у стенографским беле-
шкама и кратким приказима ових конгреса, објављеним у „Раднич-
ким новинама“ или у засебним публикацијама о раду I и II конгреса.

Међу радове Драговића треба споменути и један већи превод —
Каутски К.: „О трговини и царинама“, објављен у часопису „Живот“
стр. 8, 81, 157, 1903. год

С. Д.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О РАДОВАНУ ДРАГОВИЋУ

Белић Милорад:

- 1) Двадесетпетогодишњица од смрти Р. Д. — „Радничке новине“ бр. 6, 1936.
- 2) Радничка штампа у формирању радничког покрета — „Радник“ бр. 51, 1951.
- 3) Р. Д., човек из чијих је уста Д. Туцовић чуо прву социјалистичку реч. — „Република“, 16-I-1951.

Гајић Милорад:

- 1) Један од првих штрајкова Р. Д. у одбрану нишких радника — „Нин“ бр. 6, 1951.
- 2) Р. Д., првоборац модерног радничког покрета у Србији — „Борба“, 28-I-1951.

Димитријевић Сергије:

- Д. Т. марксистички неимар Српске социјалдемократске странке, посебан отисак из „Историјског гласника“ год. 1949, бр. 4.

Дивац Недељко:

- 1) Р. Д. — личне успомене — „Радничке новине“ бр. 57, 1925.
- 2) Ужички ђачки социјализам — „Радничке новине“ бр. 47, 1924.

Историјски архив КПЈ, том III:

Социјалистички покрет у Србији, Београд, 1950.

Кацлеровић Триша:

- 1) Д. Т. као борац за јединство радничког покрета у Србији — Д. Т. Изабрани списи I, Београд, 1949.
- 2) Мартовске демонстрације и мајски преврат 1903, Београд, 1950.
- 3) Прве самосталне радничке организације у Србији, Београд, 1950.
- 4) Аноним: Р. Д. — „Радник“ бр. 1, 1-I-1906.
- 5) Р. Д. — „Радник“ бр. 34 и 35, 1951.
- 6) Успомена на Р. Д. — „Радничке новине“ бр. 13, 1911.

Ковачевић Сава:

За другом и учитељем — „Радничке новине“ бр. 108, 1905.

Лапчевић Драгиша:

- 1) Историја социјализма у Србији, Београд, 1922.
- 2) На мајским прославама (успомене) — „Радничке новине“ бр. 47, 18-IV-1906.
- 3) Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији, Београд, 1928.

4) Последње речи његове (успомена) — „Радничке новине“ бр. 153, 25-XII-1907.

5) Аноним (види садржај где је дат аутор): Р. Д. — „Живот“ 1906, стр. 109.

М. М. (Милојковић Мирко):

Четрдесет пет година од смрти Радована Драговића — „Синдикати“ бр. 1, 1951, стр. 58.

Мика:

Драговићу (песма) — „Радник“ бр. 44, 23-XII-1906.

Павићевић Лука:

1) Р. Д. — „Уједињени синдикати“ бр. 2, 6-I-1926.

2) Развитак радничког покрета у Србији — Извештај Београдске радничке коморе о раду 1926 до 1931 год., књ. II, Б., 1932.

П. П. (Павле Павловић):

Претече и оснивачи радничког покрета у Србији — Први мај 1945.

Пијаде Моша:

Предговор — Туцовић Д.: Изабрани списи, књ. I, Београд, 1949.

Поповић Душан:

Аноним: Некролог Р. Д. — „Радничке новине“ бр. 107, 1905.

Поповић Милорад:

1) Дела св. 1, Београд, 1910.

2) Дела св. 2, Београд, 1910.

Рад првог конгреса Радничког савеза и Социјалдемократске странке (стенографске белешке), Београд 1904.

Рад другог конгреса Радничког савеза и Социјалдемократске странке I, Београд, 1904.

Синдикални покрет 1903—12, Београд, 1950.

Слободан:

Чувајте се провокатора — „Организовани радник“ бр. 25, 1926.

Топаловић Живко:

Успомени Димитрија Туцовића, Београд, 1925.

Трепчанин [Видосав Ј.]:

Успомена на Р. Д. — „Организовани радник“ бр. 3, 1926.

Туцовић Димитрије:

1) Писма једног столарског шегрта — „Борба“ VI, 1912, стр. 44.

2) Раднички покрет у Србији — „Борба“ 1923, стр. 52.

3) Р. Д. у личној успомени — „Радничке новине“ бр. 107, 1905.

Управа Српске социјалдемократске странке:

Посмртни плакат Р. Д. издат од стране Управе Српске социјалдемократске странке и Радничког савеза.

Аноним:

1) Двадесетгодишњица од смрти Р. Д. — „Радничке новине“ бр. 2, 1926.

2) Двобој Р. Д. — „Радник“ бр. 39, 18-XI-1906.

3) Из наше партије — „Радничке новине“ бр. 86, 24-X-1904.

4) Најдаровитији столарски радник — „Радничке новине“ бр. 8 и 9, 1938.

5) Нека се зна — „Радничке новине“ бр. 96, 1904.

6) Они из претходнице — „Дуга“, 1 мај 1953.

- 7) Поглед у 1906 годину — „Народни глас“ Социјалдемократски календар, 1907, Велики Бечкерек, 1906.
- 8) Р. Д. — „Типографски гласник“ бр. 1, 20-I-1906.
- 9) Р. Д. — „Организовани радник“ бр. 83, 1925.
- 10) Р. Д. — „Раднички календар 1926“, издање Уједињеног радничког синдикалног савеза Југославије, стр. 25.
- 11) Р. Д. — „Организовани радник“ бр. 2, 1926.
- 12) Р. Д. и Анри Барбис — „Радничке новине“ бр. 54, 1925.
- 13) Р. Д. као — „сумњиво лице“ — „Радничке новине“ бр. 37, 1938. (Исти текст препричан: „Радник“ бр. 63, 1952).
- 14) Реакционарни зевзеци — „Радничке новине“ бр. 2, 5-I-1906.
- 15) Са погребом друга Драговића — „Радничке новине“ бр. 107, 1905.
- 16) Успомена на Р. Д. — „Радничке новине“ бр. 151, 23-XII-1906.
- 17) Човек који је крчио путеве пролетаријата — „Радничке новине“ бр. 37, 1938.

Посмртни оглас Р. Д. — „Живот“, 1906, стр. 132.

Пресуда суда части по спору Р. Д. и М. Поповића, донета 15 октобра 1904 — „Радничке новине“ бр. 86, 1904.

Разни:

Изјаве саучешћа — „Радничке новине“ бр. 107, 108, 109, 1905 и бр. 3, 1906.

Archiv für die Geschichte des Socialismus und der Arbeiterbewegung, III Band, Leipzig, 1913 (Чланак Лапчевића ■ Топаловића) „Die Entwicklung der Socialdemokratischen Bewegung in Serbien).

С. Д.

ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

ОРГАН ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА
НР СРБИЈЕ

1-4

1962

О НЕКИМ ПИТАЊИМА ДУБРОВАЧКЕ ТРГОВИНЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

Приказ Др Винавера на моју књигу „Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку” (Историјски гласник бр. 1—2, 1959) побудио ме је да се детаљније осврнем на све његове приговоре. Приморан да скраћујем овај напис, задржаћу се само на неким питањима наше друштвено-економске историје и студијског рада уопште, који, по нашем мишљењу, могу да допринесу не само бољем сагледавању наше прошлости већ и правилнијем приступању историјским проблемима и ревизији студијских метода којима се наш уважени приказивач служи.

После општег осврта на моју књигу др Винавер истиче: „делу се могу начинити само мале замерке”. Те „мале замерке” он износи у 298 реди, који обухватају готово 86% његовог приказа. Са највећим делом ових замарки и њиховим карактером никако се не бих могао сложити.

Извесне „мале замерке” настале су из тога што др Винавер није схватио смисао појединих мојих тврдњи. Тако, на пример, др Винавер каже: „Нетачна је тврдња да су Дубровчани у XVIII веку развили пословање у Босни, Албанији и Црној Гори како би надокнадили губитке у Србији и Бугарској...” (Позив на стр. 3 — Наше накнадно подвлачење).

У мом тексту стоји: „Развијајући своју трговину у јужној Србији и Бугарској у XVII веку Дубровчани су надокнађивали губитке својих привредних позиција у трговини са другим крајевима и у поморству онако исто као што у XVIII веку, после престанка трговине са Бугарском и јужном Србијом гранају и увећавају своје послове на територији данашње Босне и Херцеговине, Албаније и Црне Горе⁹. (Наше накнадно подвлачење). Да је ова констатација тачна, види се из текста на који се позивам у напомени бр. 9. У њему су изнесени резултати мог комплетног прегледа три петогодишња периода у књизи карантина — Sanite, из којих видимо да је у XVIII веку „Дубровник одржавао јаче трговачке везе са Требињем, Подгорицом, Баром, Улцињем, Драчком, Гацком, Мостаром, Столцем, Фочом, Сарајевом и Травником, а од градова у данашњој Србији једино са Новим Пазаром.” (С. Димитријевић, Дубровачка трговина у Лесковцу и улога дубровачке колоније у Прокупљу, Лесковац, 1955 касније скраћено: Л—П, 50—51). Пошто су у XVII веку велики центри дубровачке трговине били у Софији, Прокупљу и Новом Пазару, пошто је у то време тежиште њиховог пословања лежало добрим делом на територији данашње јужне Србије и Бугарске, јасно је да је у XVIII веку настала преоријентација дубровачке увозно-извозне балканске трговине, преносење њеног тежишта на нова тржишта. При томе треба подвући да све већа посредничка улога домаћих трговаца између балканског тржишта и Дубровника представља само нове облике дубровачке извозно-увозне балканске трговине. Посредничка улога Дубровника у трговини између Италије и Балкана изменила се делимично и услед даљег развоја робно-новчаних односа између домаћих и дубровачких трговаца, као и услед кредитирања домаћих трговаца који су доносили своју робу у Дубровник или је носили за Италију, тј. услед измене улоге дубровачког кредита.

Многе замерке настале су зато што др Винавер не води рачуна да се мој рад односи на јужну Србију, што се види и из самог наслова књиге, те се зато позива на документа ван тог оквира као на некаке моје пропусте. Тако, на пример, говорећи о историјско-географском одељку моје књиге, тј. анализи караванског пута и истичући његову интересантност, др Винавер износи податке о Бијелом Пољу у 14 реди и замера ми: „код аутора се место не наводи”. Историјско-географско поглавље у питању садржи детаљан опис караванских путева

у јужној Србији и кратак приказ пута Дубровник—Пријепоље. Да се то поглавље односи на поменути територију, лепо се види из његовог наслова, који гласи: „Каравански путеви у јужној Србији“ (стр. 90). Уз то, у уводу наше књиге изричито је речено да се појам јужне Србије односи на територију данашње јужне Србије, а да је та територија „била у XVII веку једно прилично заокружено привредно подручје чију је кичму представљао велики дубровачки пут Цариброд—Пријепоље, његови косовски и јужноморавски огранци као и путеви који су ишли из призренског краја према Јадрану“. Одмах затим констатујем „то је била јединствена територија на којој су постојале две велике дубровачке колоније, Прокупље и Нови Пазар, тесно повезане дубровачким путем и богатим Косовом, на коме су обе колоније пословале на велико“. Зашто ми др Винавер онда замера што не говорим о Бијелом Пољу, месту које се налази на територији данашње Црне Горе, ван граница данашње јужне Србије? Ако сам у уводном делу поменутог поглавља, које има 25 страна (са картом јужне Србије), скицирао укратко, на једној и по страници, почетак велике дубровачке караванске артерије која је пролазила кроз јужну Србију, њен део од Дубровника до Пријепоља, ја сам у тој скици помињао сама места кроз која је пролазио овај пут, а Бијело Поље лежи далеко по страни. (Само уношење података о Бијелом Пољу од стране др Винавера извршено је на карактеристичан начин. Др Винавер је навео све познате помене Бијелог Поља и навео податке о штампаним књигама где се оно помиње, али је уз свој једини нови податак да се у дубровачким документима ово место помиње већ 1634. године, прећутао архивску сигнатуру).

У приказу ми се исто тако замера: „аутор не помиње ни место „Ciupriu“ („Ciupria di Mustafa Passa“). Да бисмо уверили приказивача да се ова Ђуприја не налази на територији данашње јужне Србије, осврнимо се на два документа на која се он позива, као и на друга, стриктно дубровачка документа. Први докуменат, писмо дубровачких покликсара, који 25. VIII 1613 (а не 25. VII) јављају из Софије дубровачкој влади да су јој 17. текућег писали из „Ciupria di Mustafa passa“, после чега су стигли у Софију. Пошто им дубровачка влада пише 26. VII да ће их ово писмо вероватно затећи на повратку (Let. di lev. 42, 233), а покликсари помињу пријем тога писма, очевидно је да они иду из Цариграда за Дубровник. У другом документу, у писму послатом из Ђуприје 3. IX 1637. године, покликсари јављају да су отпутовали из Цариграда 26. VIII. Да тада још нису прошли кроз јужну Србију видимо из писма дубровачке владе од 11. IX, које им је упућено у Софију с претпоставком да ће их тако затећи (Let. di lev. 47, 83). Дакле, оба писма која др Винавер наводи потврђују да се ова Ђуприја налази између Цариграда и Софије. Што се тиче тачне локације спорног места, њу налазимо у Жиречековом раду „Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und Die Balkanpässe“. (Зборник К. Жиречек I, Београд 1959, 162). Дакле, очевидно је да је „Ciupria di Mustafa passa“ прва код Жиречека поменута караванска станица на путу од Једрена према Софији и да се као таква не може сматрати за некакву пропуштену караванску станицу на великом дубровачком путу кроз јужну Србију, као што се то др Винаверу чини.

Др Винавер не води рачуна да се мој рад односи на јужну Србију. Он ми стално, на директан или прикривен начин, пребацује да не помињем поједине документе, а прећуткује да се они односе на Београд. То је, на пример, случај са документима DF 42,170—171 и DF 28,216. На јужну Србију се не односе ни DN 136,106 ни Div. canc. 199,7. [Kramar musliman, Mehmed Begh Carici, не појављује се на овој територији, (види имена крамара који се помињу на тој територији — Дубровачки каравани ... 37—38), нити се у поменутом документу везује за њу.] Указујући да се обрађена појава јавља и у суседним областима, повлачећи паралеле или дајући допунске податке о њој, приказивач је обавезан да видљиво истакне да се ради о документу који се односи на сасвим другу територију.

На једном месту др Винавер каже: „Многи подаци о хајдуцима су одавно објављени, али се овде ипак износе као нови“. Да бисмо сагледали и приказали стварну опасност коју су хајдуци и разбојници представљали за робу транспортовану караванским путевима, ми смо морали да сакупимо што више таквих докумената о путу Дубровник—Цариброд, без обзира да ли су они нови или већ познати. За период XVII века успели смо да нађемо 39 таквих докумената, од којих је већина нова. Погле-

дајмо да ли смо се огрешили о ауторе који су нека од тих докумената већ обрадили, навели или објавили, да ли смо прећутали такве ауторе? У напомени 221, која долази на крају претходног цитата, стоји: „У књизи Самарџића Радована: Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку, наведено је само пет од ових докумената, и то без навођења сигнатуре извора. Превод једног од њих објавио је исти аутор у Историском прегледу, 1954, стр. 72". Сви други документи који су досад били већ објављени означени су као такви у напоменама. (Напр. напомена 237, 243, 249). Зашто ми онда др Винавер неодговорно и малициозно пребацује да многе објављене податке износим као нове? Кад би др Винавер обратио пажњу на све сигнатуре наведене у поглављу о хајдуцима и разбојницима које не носе индикације да су већ објављене он би имао стваран увид у бројност нових докумената који се први пут објављују или чије се сигнатуре прецизно дају (случај са документима које је др Самарџић већ употребио, не дајући сигнатуре).

На другом месту приказивач каже: „Аутор је побркао хајдуке, разбојнике и шиштарске чете, које продиру као претходница сеобе која траје давно пре 1690 године". Кад би та тврдња заиста била тачна, зашто бих онда, почевши од заглавља одељка који носи назив „Опасност од хајдука и разбојника" па кроз цео тај одељак, или посебно говорио о хајдуцима, а посебно о разбојницима или употребљавао оба, па чак и сва три термина један поред другог? (67—76). Зашто приказивач сматра да сам побркао Шиштаре са осталим категоријама, када о њима посебно говорим. („Поред одметника хришћана, безбедност робе и путника угрожавали су и други одметници. Из наведених докумената видели смо да су дуж главног дубровачког пута вршале банде Шиштара" итд.), када их сваки пут када се они јављају у документима помињем под њиховим именом. (Нпр. 69, 75, 92, 93). Што се тиче мишљења да су шиштарске пљачкашке банде, које су на друмовима пресретале дубровачке караване биле претходнице њихове сеобе, њему заиста нема места у приказу о опасности која је постојала на караванским путевима, пошто су пљачкашке експедиције за пресретање каравана приређиване без икакве везе са евентуалном сеобом, мада су касније допринеле тој сеоби, јер су учесници тих експедиција били упознати са богатством неких крајева. Остали део његовог разматрања о хајдуцима нисам успео да схватим.

Зашто др Винавер говори да ја убацујем „неке старинске" херојске „чисте" хајдуке, кад изричито подвлачим да су тада хајдуци нападали и хришћанске трговце, да нису правили велике разлике између турских и хришћанских каравана, да се у „дубровачким сведочанствима не подвлаче никакве разлике између хајдука на једној страни и харамија, кесеџија, лопова, зликоваца и разбојника на другој", да ту разлику нису подвлачили ни католички свештеници, када се изричито супротстављам нашем традиционалном схватању хајдука. Приговарајући аутору да доноси само један податак о мучењу људи, приказивач заборавља да се у књизи дају подаци и о хајдучким дружинама, које пљачкају заселак Гардојевић, па чак и цркве, који „убијају хришћанско становништво не штедећи ни жене, ни децу у колевкама" (72—75).

Оспоравајући моју тврдњу: „Ако изузмемо транзит из Бугарске и данашње Македоније (Скопље, Куманово) видимо да су највеће количине извозне робе слале из Новог Пазара, Прокупља и Приштине, а да већи значај у сакупљању и одашиљању робе имају Крушевац, Лесковац, Трепчана, Митровица, Вучитрн, Пећ, Бања (Бањска?) и Ново Брдо" он каже: „Вунарски центри Ново Брдо, Приштина, Трепчана нешто значе 1660, али нпр. 1610 врло мало". Зашто се др Винавер позива на почетак XVII века, када сам констатовао у својој књизи да тек у XVII веку „извоз вуне, која је била главни извозни артикал јужне Србије добија прворазредни значај" за тај крај? (2).

Погледајмо да ли се оспорена места помињу као већи вунарски извозни центри и дубровачка трговачка упоришта у друго доба, а не само око 1660. Тако нпр. из документа Acta XVII, 51, 1905, бр. 1, који је из 1638. године (дакле пре кантијског рата) видимо да су дубровачки трговци из Прокупља, Београда и Новог Пазара пре тога времена давали новац Трепчанима да купују вуну за њихов рачун, а у то доба склопили договор да то више не чине, тј. да самостално послују у овом крају. Тај су договор потписали и дубровачки трговци из Приштине, трговци „... prisceteuschi koi targuiiu unami u oulex stranax" (143, напомена 543; Ј—П, 24).

Низ докумената говори о пословању дубровачких трговаца у овим местима и о пошиљкама робе из ових крајева. Тако нпр. године 1606. Иван Ђорђа Дубровчанина изнајмљује у Приштини кућу и два дућана у властништву Јуке Николина Камлесе (Div. Not. 131, 246'—247). Године 1625. Андреа Иванов Бианки купује од Петра Белокосића кућу и дућан у Приштини за 200 дуката, који се имају исплатити са 40 врећа вуне испоручене на Плочама (Div. Not. 136, 126'). Године 1633. Доменико Бианковић из Приштине потписао је да ће исплатити Бошку Мили у роби или новцу 8.000 аспри, које је остао дужан за испоручену свиту (танку луксузну вунену чоју). (DF 58, 307'—308). Исте године Лука Бианковић из Приштине обавезује се Бошку Мили да ће дуг од 5.120 аспри исплатити у уни и „predat-ie u Priscetini“, а ако не испоручи ту вуну, да ће исплатити дуг у новцу. (DF 58, 310'—311). У више писама Винценца Рогољанија упућена Луки Буђију у Дубровник помиње се његово пословање у Приштини. Прва два су датирана у Приштини, 16-VI-1646. и 6-VII-1647. године. У првом, између осталог, потврђује да је примио послатих 1000 талира у 4 кесе, од 250 талира свака, са налогом да половину да једном другом дубровачком трговцу, а да другу половину са још неким другим преосталим новцем уложи у вуну. Једновременно јавља да је већ послао из Приштине 32 вреће вуне, а остатак ће сваког дана бити послат. У другом, између осталог, помиње да је из Приштине послао 75 врећа вуне. У посебном рачуну од 4-VIII-1646. године, који је оспораван као неисправан, помиње се 18 товара вуне упућених из Приштине. (DF 73, 194'—200'). Лука и Доминико Бианковић помињу се и као дужници покојног крупног дубровачког трговца из Прокупља Бошка Милија, и то Лука у укупном износу од 8.120 аспри, а Доминико у износу од 12.300 аспри. (DF 58, 261'—262).

Задржимо се на Трепчи. Лука Стеванов „mercator iz Trepacia“, сам или са својим сином Марином, наступа као дужник крупних трговаца из Дубровника. Суме дуга износе 600 дуката (1612), 560 дуката (1618) 280 талира (1619) 1060 талира, 600 талира, 240 талира (1620), 252 талира, 215 талира, 559 дуката (1624). Из једне белешке на маргини видимо да је једном приликом кредитор био исплаћен са 20 врећа вуне. (Deb. Not. 96, 85'; 97, 11; 97, 55'; 97, 60'; 97, 131—131'). Уз тестамент Габријела Луџића „mercatoris de Trepacia“, писан 15. марта 1647. године, прикључена је и белешка о његовим потраживањима на Леванту, где се, између осталих података који показују разгранатост његових послова на Косову, помињу Дервиш Челебија и Цвита из Приштине, који су му дужни 122,5 реала, за које су му обећали дати 33 кантара вуне; као и нека друга потраживања изражена у уни, око 17 кантара (Test. Not. 64, 102—104'). Међу дужницима браће Мили који се помињу у посебном списку (види Л—П, 29) сусрећемо, поред четири лица из Приштине, и тројицу из Трепче, од којих је најзначајнији „Luka Koraniza od Trepacie“, који дугује 16.900 аспри. На Приштину и Трепчу односе се, по свој прилици, делимично и они подаци где се говори о слању вуне са Косова. (Нпр. Acta XVII, 1904, бр. 1, писмо из Прокупља од 1-VII-1637; Div. de foris 38, 25'—26 (1621); Acta XVII 1904, бр. 7, писмо из Прокупља од 22-VIII-1641; Acta XVII, 2234, бр. 21, писмо из Прокупља од 27-VI-1641). Пошиљка вуне из Новог Брда, које је у мом тексту поменуто на последњем месту, помиње се нпр. и године 1646, као 12 товара упућених „de Monte Nouo et Moraua“. (DF 73, 199).

Дакле, или др Винавер не познаје ове документе или није извукао из њих закључке о трајном значају поменутих места за сакупљање и слање извозне робе у XVII веку. При том подвлачимо да смо из овог кратког осврта изоставили све податке о знатним пошиљкама извозне робе у току две деценије, оне које је претходила и оне која је следила крај 1660. године, као и податке за каснији период, пошто извозни значај тих места око 1660. године др Винавер не оспорава.

У другом случају приказивач каже: Термин „trasse per Servia“ не значи само „натовари и однесе за Ј. Србију“, јер и за Београд роба иде под тим именом (али се овако истина повећава увоз Јужне Србије).

Да је у XVI и XVII веку дубровачка влада сматрала да је Београд у Угарској, види се и из низа докумената (Тадић, Дуб. архивска грађа о Београду, Б., 1950, бр. 8, 245, 338. — За првог београдског штампара Т. Гундулића кажу „defuntto in le parte de Ungaria“; Радонић, Дуб. акта и пов. III, 844, 1004, 1006 — „citta di Belgrado citta celebre del Regno d'Ungheria“).

Када др Винавер сматра да се дубровачки израз „trasse per Servia“ односи и на Београд, он одступа од историјске стварности, он посматра

прилике у XVII веку кроз призму данашње ситуације. О настојању приказивача да пошто-пото оспори поједине моје тврдње речито говори чињеница да се и у овом случају он служи једном за њега честом, али у науци неубочијеном методом да неправилно наводи критикована места. У овом случају, кад говорим о значају термина „*trasse per Servia*“, ја нигде не кажем да то значи „натовари и однесе за Ј. Србију“, као што то др Винавер наводи, разуме се, без ознаке стране. У приказаној књизи стоји: „Узмемо ли књигу ђумрука из 1635. године, видећемо да је те године пренесено дубровачким караванима, у правцу јужне Србије и Бугарске, „*trasse per Servia*“ релативно мала количина робе...“, па онда наводим ту робу. (81). Говорећи о свим сачуваним књигама ђумрука из XVII века, у претходном мом раду, кажем: „У тим књигама нашли смо да су дубровачки трговци слали пут јужне Србије и Бугарске (*trasse per Servia*) и следећу робу: ...“, коју опет наводима, (Л-П, 25), а нешто даље: „Најважнија увозна роба биле су кариџије, од којих је према књигама ђумрука из 1635 и 1636 послато пут јужне Србије и Бугарске 1878. односно 1809 топа“. (У сва три случаја наше накнадно подвлачење). Зашто онда др Винавер уопште не помиње да ја под термином „*trasse per Servia*“ посматрам и робу слату за Бугарску, зашто мења текст који даје у наводницама? Очеvidно зато што ми у том случају не би могао приговорити да вештачки повећавам извоз за јужну Србију.

Задржимо се на питању кантара. Приказивач каже: „Да је кантар тежак 46 ока аутор доноси два податка, мада има на десетине трговачких и службених података да кантар тежи 44 оке; званично се рачунало да је 1 кантар = 44 оке = 146 $\frac{2}{3}$ либре, али и да је 30 ока = 100 либри“.

Пођимо од наших података. Одмах наглашавам да они не говоре о кантару уопште, већ о кантару вуне. Први од њих, попис дужника, Гарбиела Луџића, трговца из Трепче, који је саставни део његовог тестаментa, на исти начин датиран 15-III-1647. год. и регистриран у књизи тестаментa (Test. Not. 64 103'), дакле, од нотара озваничен докуменат који је прецизно датиран, те не постоји никаква сумња да није из периода који проучавамо. У њему стоји: „*Sa koie (novce) obeciasce mi se dati uune cantara tridesti i tri, u sua somu cantaru osca cetresti i sces*“. Дакле, нема никакве сумње да је у XVII веку био у употреби кантар вуне који је имао 46 ока. Други се наш податак односи на то да се вуна из две вреће дели на 3 кантара. Ако узмемо да је обрачунска врећа вуне најчешће износила 69 ока, рачун је прост: 3×46 ока вуне = 138 ока вуне = 2 обрачунске вреће са вуном од 69 ока. У мојој књизи констатовао сам и чињеницу да је овај однос, 2 вреће вуне = 3 кантара био врло погодан за трговачке обрачуне. У њој се текстуално каже (наше накнадно подвлачење): „Пошто је кантар вуне имао 46 ока¹⁹, (Белешка од 15-III-1647 уз Test. Not. 64, 104—104'), а две су вреће вуне од 69 ока садржавале три кантара, та величина била је најпогоднија за свако израчунавање²⁰. (У тексту једног документа, вуна из две вреће дели се на три дела, тј. 3 кантара — Div. de foris, lib. 58, 279'—280'") (40). Поменувши узгред, у поглављу о товарима робе, дубровачки кантар вуне, нисам повукао паралелу између ове специфичне трговачке мере и величине кантара као опште тежинске мере, која је имала 44 оке (Решетар). На то је делимично утицало и то што је податак Цријевића из 1744. год. (Решетар, Дубровачка нумизматика I, 107, 688, бр. 567), а знамо да је вредност појединих мера, специјално турских, била променљива. (Тако, на пример, док је 1744. год. ока имала 1,272 кг, а кантар 55,600 кг, у XIX веку ока има 1,336 кг, а кантар 73,480 кг. — Решетар I, 107). Др Винавер, који се је посебно задржао на овом питању, пошао је од једног новог податка о величини кантара као опште мере и то на начин који је њему својствен. Прво, он се позива на непотпуну сигнатуру Dogana 39, не означавајући страницу. Друго, он тај податак прикрива, позивајући се на десетине трговачких и службених података, чије сигнатуре не даје, до носећи две сигнатуре докумената који не говоре о томе, као и сасвим непотребна израчунавања. Два од приказивача наведена документа (овога пута са потпуним сигнатурама, DF 55, 26' и DF 39, 124') односе се на пошиљке коже, а не на вуну. Сем тога, у њима се кантар уопште не помиње, а једино се у DF 55, 26' помиње да 100 либри износи 30 ока. Зашто др Винавер наводи овај податак, па га чак супротставља односу 44 оке једнако 146 $\frac{2}{3}$ либре, није нам јасно, по-

што и у једном и у другом случају ока има исту величину, 3,333 либре, што је др Винавер могао да израчуна? Податак о кантару од 44 оке узет је на страни 90' поменути књиге (Dogana 39), где је забележена уредба сената од 10-VII-1621, у којој се каже да турски кантар мора износити 44 оке „Il cantaro turchescho deve essere d'ocche 44 che fanno libre 146 2/3 ragusee". Постојање ова два, за др Винавера контрадикторна податка као и чињеница да наш приказивач не схвата однос међу њима тражи да се детаљније осврнемо на ово питање. Да је кантар као општа тежинска мера био исте величине, а у односу на либру, између 1621. и 1744. године, видимо по потпуној подударности података Пријевића са одредбом из поменуте уредбе (и један и други податак кажу да је кантар имао 146 2/3 либри). Зашто се онда јавља кантар вуње од 46 ока? Он се јавља зато што су вреће са вуном мерене бруто. У мојој књизи стоји да се у једној задужници каже „да испоручена врећа треба да буде „у тежини од 69 ока, како је обичај међу трговцима", а у другој се подвлачи да то треба да буде бруто тежина¹⁸". (39). Ако узмемо да су две вреће са вуном имале заједно са амбалажом 138 ока ($3 \times 46 = 138$), а да су 3 кантара као опште мере за тежину имала само 132 оке ($3 \times 44 = 132$), онда добијамо да је једна бруто врећа вуње имала 69 ока, а тежина саме вуње садржане у уобичајеним обрачунским врећама износила само 66 ока. Овај се податак о величини нето садржине вреће са вуном слаже и са тврдњом једног дубровачког трговца из Београда да трговци уобичавају слати 66 ока вуње у свакој врећи или бруто „con il mutaffo" око 70 ока.) DF 63, 71. О томе говори и на DF 63, 78', где се помињу вреће од 69 до 70 ока). Ови односи након потврђују моју констатацију изнету у приказаној књизи. „Обрачунска врећа од 69 ока настала је употребом кантара као уобичајене мере у трговини вуном" (40). Зашто су се трговци користили мером од 46 ока за означавање кантара вуње? Зато што су пословали са врећама вуње, зато што су такве вреће куповали и продавали, зато што су мерили пуне вреће, не истресајући њихов садржај.

Приказивач се на неубичајени и њему својствен начин осврће и на тежину вреће са вуном. Он каже: „Извоз из јужне Србије аутор рачуна на основу укрцавања вуње на бродове, игноришући свесно чињеницу да је бродска врећа око 60 кг, а караванска врећа око 90 кг, чиме аутор веома уздиже нашу производњу и просто револуционише развој производних снага и извоз сировина".

Кад сам говорио о просечној караванској врећи од 90 кг, величину тог просека установио сам на основу података о стварним индивидуалним тежинама 456 врећа, чије се мере појединачно помињу у званичним документима о тежини транспортраних врећа, у тескерима. То сам своје израчунавање поткрепио многим другим документима који говоре о тежини врећа и товара. (9—10). Не оспоравајући тежину караванске вреће, др Винавер не само што тврди да су вреће које се преносе бродовима другојачије тежине од караванских врећа већ и установљава њихову тежину на 60 кг. Запитајмо се зашто би „бродске вреће" биле друкчије тежине од караванских, када је у питању одашиљање робе, која долази караванима, у прекоморске крајеве? Ако је караванско преношење врећа условљавало одређену тежину товара, с обзиром на носивост коња и обрачуна по товару, шта условљава ово пребацавање робе из већих врећа у мање, које је скопчано са допунским трошковима (препакивање, мање вреће и сл.)? Начин превоза не може да утиче на величину вреће, јер су у питању бродови, у које се лако смештају и вреће од 90 кг. Ако је у питању цена превоза, она се уговара ђутуре за одређену количину робе или се обрачунава по тежини за једну одређену врсту робе. Па чак и да се обрачунава по броју врећа, какву би корист имао трговац од препакивања робе у мање вреће, од повећавања њиховог броја, чиме би цена превоза укупне количине знатно порасла? Не видим зашто би и купци трговци или произвођачи тканина у Венецији или Анкони захтевали ово препакивање када се тиме несумњиво повећава и у односу на њих куповна цена робе. Погледајмо да ли има података о таквом препакивању или трошковима који би из тога настали. Ми на такве податке нисмо нигде наишли. Помињање од стране приказивача, на месту где се говори о бродским врећама, поступка са вуном у дубровачком карантину, ствара фиктиван утисак да је у питању некакво препакивање. Ниједна тачка поменутог документа (Let. pon. 15, 169) не говори посебно о карантинском поступку са вуном. Погледајмо где се она узгред помиње. У тачки 5, где се говори

о поступку са овнујским крзнима, каже се да се она држе 40 и више дана у карантину и да их проветравају и преврћу сваког трећег дана, нарочито на местима где је руно, па се онда каже да се тако ради са вуном и сваком врстом сукна, сировом и прерађеном свилом. У тачки 6, која говори о поступку са „giambelotti“-ма, каже се да се они држе у контумацији, као и свака друга врста платна или вуне или свиле или памука, да их остављају у отвореним лазаретима на ваздуху и да их преврћу за то посебни људи. Дакле, овај докуменат говори само о проветравању и превртању робе, а евентуално и о отварању врећа ради примене карантинских здравствених прописа, али нигде се не помиње препакивање вуне у некакве друге, нове вреће нити трошкови који би из тога морали да настану. Чак и ако претпоставимо да су у току тог поступка вреће истресане, за што има мало вероватноће, несхватљиво је зашто би се вуна стављала у нове, мање вреће, јер се тиме удео амбалаже у целокупној тежини терета и њена укупна тежина повећавају. Остали подаци којима располажемо изричито искључују препакивање робе у некакве мање вреће. Тако, на пример, док је роба која је путовала караванима мењала ознаке свога власника после њене продаје или испоруке приликом препакивања у Новом Пазару, „чим би роба напуштала турску територију, једном већ означена, задржавала је своје сеће независно од даље промене власништва. Зато, нпр., у уговорима о превозу робе из Дубровника за Италију, и обратно, налазимо у власништву појединих трговаца више мањих скупина једне те исте робе од којих је свака носила посебан сећ“. (47—8). Да је роба препакивана у Дубровнику у некакве мање вреће, зар би она на транспорту преко мора носила ознаке других трговаца, у случајевима када их шаље један те исти трговац једном те истом примаоцу у Италију. Уосталом, да је вуна у Дубровнику препакивана у некакве мање вреће, зар се у дубровачким документима не би јавиле масовне пошиљке празних врећа, које би трговци из Дубровника слали натраг у јужну Србију? (Ми смо заиста нашли један податак о слању 100 празних врећа, али при томе не треба заборавити да је и Дубровник трошио увезену вуну). Зар би се у том случају за набавку нових врећа трошиле тако велике новчане суме. (У једном случају 236, а у другом 1.825 дуката), а вреће за јужну Србију набављале и допремале из Софије?

Погледајмо како је др Винавер дошао до „бродске вреће“ од 60 кг. У документу који он наводи (DF 67, 29) помињу се 34 вреће „lane fine di Filippopoli“ у тежини од 7.786 либри. Ако просечан број либри који долази у овом случају на једну врећу, 229, помножимо са 381,6 грама (величина дебеле либре по Пријевићу), добијамо око 87,39 кг, а не 60 кг. Други докуменат на који се он позива не постоји, пошто сигнатура гласи DF 63.360, а ова књига има само 301 исписану страну. Да ли је допуштено да се просечна тежина вреће добија поделом целокупне тежине на укупан број врећа, када не знамо стварну индивидуалну тежину сваке од њих? Ко нам гарантује да ту није било и полупразних врећа (део товара испод половине), какве се појављују у документима о дубровачком пословању? Узмемо ли да једна једина таква полупразна врећа нпр. садржи 26 кг. вуне, наместо просечних 90, добијамо да се укупна просечна врећа у овој пошиљци пење на око 89,5 кг. Зар се може један овакав податак употребити за доказивање постојања некакве „бродске вреће“ од 60 кг. насупрот података о просечној тежини караванске вреће, израчунате на основу стварне и индивидуално прецизиране тежине 456 врећа? Задржимо се на осталим подацима др Винавера. Он наводи некакве „бродске вреће“, чија се тежина креће од 170—230 либри, тј. 60,8—82,3 кг. Никаква провера ових његових података није могућа, пошто сигнатуре изворних докумената нису дате. Зашто да верујемо тим подацима датим без сигнатура? Ко нам, на пример, гарантује да др Винавер није узимао мале пошиљке и на основу тежине мањег броја врећа, међу којима је било непуних врећа, закључивао о тежини своје просечне бродске вреће. Колико је др Винавер непоуздан у својим прорачунавањима добро се види и из ових, без прецизних сигнатура наведених података. Узмимо обе његове максималне бројке бродских врећа. Зашто др Винавер тврди да 230 либри вуне износи 82,3 кг, када то износи 87,77 кг.? У чему је ствар? Ако поделимо његову максималну килограмску тежину са максималним заокруженим бројем либри, добијамо да је једна либра имала 313 грама. Пошто, по Решетару, дебела либра никада није била испод 357,7 грама, јасно је да је др Винавер у својим рачунањима употребио неки податак о танкој либри, која је служила за мерење сре-

бра, злата и бисера (по Решетару 327,9 грама или чак млетачку апотекарску либру (по Решетару 301,2 грама) (Решетар I, 107, 82—85, 87—88). Уосталом, зар се Винаверова „бродска врећа“ може узети као нека фиксна јединица када по његовим подацима њена тежина варира од 60,8 до 82,3 кг? Разлике су тако велике, 21,5 кг, да у потпуности искључују постојање такве јединице. Апсурдно је тврдити да таква неодређена јединица постоји. За критичност др Винавера и његове методе рада јако је карактеристична и једна друга чињеница. Зашто је он, наставши наводно да тежина његове „бродске вреће“ варира од 60,8 — 82,3 кг, узео као њену просечну тежину само 60 кг, мање но што износи најмањи податак на који се он позива? Ваљда зато да би „моја грешка“, коју је др Винавер „пронашао“, била још изразитија, да би се та његова „бродска врећа“ још више разликовала од караванске вреће, чију смо стварну просечну тежину утврдили.

Погледајмо питање кирије за бољу робу. Да је висина кирије зависила од врсте робе која је превожена, констатовали смо у нашој књизи, и то на основу два документа који једно време говоре о различитој висини кирије за разне врсте робе. Ту смо рекли „висина кирије зависила је од врсте робе која је превожена“.

Наш приказивач се осврнуо и на ово питање. Он каже: „Пут Софија—Дубровник стаје 400—500 аспри, а натраг, са скупом робом — двоструко боља роба и ка мору стаје толико, а то треба објаснити“. Др Винавер прегуткује да сам се осврнуо на ово питање, он прелази и преко чињенице да сам ову разлику у висини кирије објаснио у нашој књизи, на истом месту, у 10 реди. (153—4). Осврнимо се на документе на које се др Винавер позива да би „указао“ на ту, у нашој књизи већ констатовану разлику. Сва три документа говоре о кирији на целој релацији Софија—Дубровник, односно обратно, коју нисмо обухватили нашим пручавањем, пошто цена кирије на тој релацији не спада у оквир теме (Упореди: Табела на стр. 152). Они се не могу употребити за упоређење кирије различите робе, пошто у њима истовремено са киријом за једну робу није донета кирија за икоју другу робу. Довољно би било да је пошиљка упућена у зимске месеце, па да кирија буде знатно повећана (Упореди: 154). Уз то је први документ (DF 49, 76) несигуран и за утврђивање прве кирије, пошто је Јозеф Азуби предао крамару: две бале венецијанске чоје, једну балу раше и један сандук („сахетта“) свиле, те се не зна тачно да ли се кирија од 880 аспри односи на један или на два товара, зато он не може да послужи ни за утврђивање висине прве кирије. Да би наши закључци почивали на стварно чврстим темељима, ми нисмо употребили овај документ говорећи о томе, мада га користимо на другим местима. (Нпр. стр. 50). У овом случају др Винавер упоређује нашу кирију за вуну из 1616. год. са својом киријом за тканине из 1630. године, што је методски недопустиво.

Задржимо се на питању кожа. Приказивач нам и ту нешто пребацује и каже: „За тежину кожа аутор доноси само неколико података“.

Појмимо од нашег текста. Утврдивши претходно да се товар коже састојао из две бале, ми смо изричито подвукли: „Да бисмо добили тачнију слику о величини ових товара занемарићемо поменуте незнатне количине и ослонићемо се искључиво на документат који помиње одашиљање веће партије коже. У облигацији о превозу 1000 говећих и 200 бивољих кожа стоји „*rasumiese u sauchomu touaru koscia gouehieh duadesti a biuoliza po resa (комада) osam*“.¹⁴³ Шта више, у напомени 134 стоји: „Да је товар садржавао 20 говећих кожа видимо и из Acta XVII, 92, 2234, бр. 18“. Да би оспорио постојање поменутих товара од 20 говећих кожа, приказивач је пронашао два документа која се односе на слање кожа из Београда (DF 28, 216 и DF 42, 171). Зашто је др Винавер навео ове документе, прегуткујући правац којим су коже слате? Зар постојање једне релативно незнатне партије ситнијих кожа (20 товара) која се помиње у првом његовом београдском документу, чија величина одступа само за једну кожу по бали, заиста представља толику аномалију да је о томе потребно посебно говорити, када постоје документи о далеко бројнијим товарима од 20 говећих кожа. О једном таквом документу за који је приказивач знао и прећутао га говоримо на крају овог одељка о кожама. Товару од 20 кожа др Винавер супротставља у другом свом документу и некакав товар од 11 кожа. Погледајмо шта каже документ на који се др Винавер позива (DF 42, 171). Из њега се види да Марин Поли шаље из Београда 18 бала волујских кожа по 11 комада у бали, „*mi consegnò balle diciotto di cori*

bovini a pezzi undici per balla ... „Дакле, у питању нису товари већ бале, које су садржавале нешто ситније коже по 11 уместо по 10. Кад би др Винавер уз своје тврдње наводио и одломак документа дат у оригиналном облику и још једном пажљиво колациониран после његовог уношења у тексту студије, методом коју он, узгред речено, критикује у свом приказу, њему се не би дешавале овакве ствари. У трећем документу на који се др Винавер позива не помињу се само товари бивољих кожа (360 кожа) већ и 2.200 говеђих кожа, које се шаљу у товарима од по 20 кожа (DF 41, 29'). Др Винавер није посебно поменуо ову заиста велику пошиљку од 110 товара говеђих кожа упућених из Софије, пошто би у том случају потврдио податке о товару од 20 говеђих кожа, који он својим заиста погрешним подацима о товару од 11 кожа покушава да доведе у питање. Кад би др Винавер био критичан, он би, уз своје београдске податке о товарима од 22 коже и наведеним товарима од 11 кожа, обавезно донео, и видљиво, јаче истакао, и овако крупан аргуменат који потврђује реалност товара од 20 кожа у пошиљци која иде преко јужне Србије.

Завршивши своје излагање о товару коже приказивач се одједном враћа на бале са вуном и наводи једну пошиљку из Београда где се помињу 753 вреће, од 73 оке, „мада се говорило да врећа вуне има 66 ока нето, а 70 ока бруто (DF 63, 78')". Навођење овога податка о врећама од 73 оке у просеку, које се онако узгред супростављају нашем податку о караванским врећама од 70 ока у просеку, није исправно, пошто др Винавер није рекао да се тај податак наводи у рачуну који је оспораван као превара, а да се и та тежина посебно оспорава, „composto da detto Marino malitiosamente con fraude et in danni del querelante tanto nel costo e spese, quanto nel peso", и да је то регистровано у књизи „Lamenta del criminale" (DF 63, 70'—71). Укратко, податак оспораван још у XVII веку наш приказивач наводи у XX веку без икакве оградe. Податак о томе да трговци редовно обичавају слати 66 ока вуне у врећи или бруто око 70 ока, који у потпуности потврђује од нас установљену тежину просечне вреће, донет је у ствари у наведеном документу ради побијања ове од дотичног трговца фалсификоване просечне тежине стварне вреће. Па ипак, он је тако вешто убачен у текст да се без претходног проучавања документа стиче утисак као да се одређеним архивским податком о просечним врећама од 73 оке побија оно што је аутор говорио.

Осврћући се на нашу табелу донету на стр. 152, у којој је дато 14 података о величини кирије за превоз вуне на појединим јужносрбијанским релацијама, где поред сваког податка стоји и година из које је податак и извор, др Винавер каже: „Табела о висини кирије за чудо је оскудна. Пут Косово—Нови Пазар 1622 стаје по товару 113 аспри, а код аутора увек само 80—90 аспри”.

Тачно је да је др Винавер указао на један допунски податак, али да ли један једини податак заиста оправдава констатацију о оскудности података када је само за кирију за превоз вуне донето 14 података, када се ти подаци односе на 9 разних путних релација, када се доносе подаци само за случајеве где је кирија обрачуната у товарима, када је три стране касније донета табела о сезонским променама кирије за превоз вуне на двама важним релацијама, када је ту донето 13 допунских података прецизно датираних. Зар све то није довољно да се добије „верна претстава о стварном износу кирије”, како сам то рекао на почетку одељка о кирији? Зар приказана колебања кирије за превоз вуне на једној те истој релацији, а у различитим годинама (278, 297, 330—364 и 400 аспри), донети у првој табели, не показују довољно да је висина кирије била променљива? Какав је онда изванредан значај тог једног јединог допунског податка? Како је из те табеле др Винавер могао да закључи, на основу једног податка донетог за релацију Косово—Нови Пазар, који говори о кирији од 80 аспри, да је по мени кирија на овој релацији „увек само 80—90” аспри? Ако се кирија мења у различитим годинама на релацији Нови Пазар—Дубровник, она је подложна великим променама и на поменутој релацији. То је закључак који сваки историчар може извући из поменуте табеле, али који, на жалост, др Винавер не сагледава, па ми, штавише, и импутира неке тврдње о стабилној висини кирије.

Моја излагања о висини кирије побудила су нашег приказивача да стави следећу примедбу: „Када се опширно ради са подацима и цифрама могла би се обратити и извесна мала пажња новцу и монетама: Један златник стаје, на пример, године 1600 само 120 аспри, 1640 — 260, 1641

(после реформе) — 160, 1660 — 240 итд., а то значи да је незгодно узимати аспре као идеалну, константну и вечно исту вредност и упоредо износити цене из 1634 и 1665"; Где је приказивач нашао да ми узимамо аспру за некакву „идеалну константну и вечно исту вредност“, када ми тако шта нигде не кажемо, када смо податке о кирији дали у аспрама, пошто се оне у тим јединицама појављују у документима, а нисмо их накнадно претварали у аспре, када смо чак и у табелама крај сваке бројке о висини кирије ставили годину или датум на који се она односи (Упореди: 152, 155), када смо податке о кирији доносили сваки посебно не служећи се просецима, када смо упоређивање кирије за различиту робу вршили само на основу докумената који истовремено говоре о киријама за две робе? Ако је др Винавер, радећи на ценама и монетарним колебањима, сазнао да је вредност новца била променљива и зависила од многих узрока, то никако не значи да други то нису знали и пре њега.

Ако неко заслужује лекцију, онда је то несумњиво наш приказивач, пошто он, пишући о XVII веку, говори о златницима. Само потпуни лаици могу да говоре о тој општој категорији у време када постоје различите врсте златног новца, када је нпр. курс млетачког цекина различит од курса „онгара“, када се у безброј дубровачких докумената свака од ових категорија посебно појављује. (Нпр. 82).

Задржимо се на „малим замеркама“ ширег значаја. Наш приказивач каже: „Ни у Кандиском рату није цела балканска извозно увозна трговина са Италијом ишла преко Дубровника“ (стр. 3, 63)".

У мојој књизи, говорећи о томе шта је условило замах дубровачке трговине са јужном Србијом и Бугарском у XVII веку, узгредно сам се осврнуо на ово питање, „Ни сам Кандиски рат, кад је отпала конкуренција Сплита и Драча, и кад је цела балканска извозно-увозна трговина с Италијом ишла преко Дубровника не може се одбацити са мотивацијом да је то нередовна и изузетна ситуација, пошто је тај рат трајао готово четврт века (од 1645—1669 године)“ (3). Говорећи о томе да је дубровачка трговина у јужној Србији и Бугарској, а специјално извоз из тих крајева, достигао свој максимум за време Кандијског рата, тражећи објашњење за тадашњи велики обим те трговине, ја сам рекао: „Обуставање трговине између Турске империје и млетачких пристаништа на источној обали Јадрана, специјално Сплита, као и прекид сваке трговине између турских пристаништа, специјално Драча и Италије, довео је до пораста трговине која је ишла преко Дубровника.“ (63).

Из изложеног се јасно види да је стање те трговине приказано у најважнијим цртама, да се истиче елиминација крупних конкурената Сплита и Драча у току трајања поменутог рата, а да се не изјашњавамо да ли је некаква ситна трговина вршена изузетно, у облику кријумчарења, повремених прекида, изузетних пошиљки, неким посредним путем или на који други начин. Уколико постоји који податак о томе, тиме се не може избрисати основна констатација да се дубровачка трговина развила до максимума услед Кандијског рата, услед привремене елиминације конкуренције Сплита, Драча и других мањих пристаништа. Ипак је потребно разликовати главно и битно од споредног и безначајног. Проблем је у томе да је Дубровник у пријатељству са Турском и да у току кандијског рата турска увозно-извозна трговина са Италијом иде преко њега. Уосталом, др Винавер заборавља да то исто говоре и извори. На поменутој страни 63. моје књиге одмах иза напред наведеног текста стоји: „Говорећи о Дубровнику, Рико пише да је Дубровник био врло сиромашан пре овог рата, али кад је овај рат почео „њихов град је постао канал којим производи мануфактуре из Венеције и целе Италије иду за Турску.“²⁶⁰ Ако Рико грешно оцењујући претходни период, он је несумњиво добро обавештен о приликама у току овог рата, пошто је његова књига изашла 1670. године.

На другом месту др Винавер каже: „товар воска је стварно 140 ока (DF 28, 216) а о томе је требало више рећи кад се иде за детаљима.“

У мојој књизи стоји: „Товар воска састојао се из два пакета, „coli“ које називају и балама. У једном случају помиње се да су за паковање бале употребљаване по две врећице. Што се тиче тежине, она се кретала као и код вуне. У првом случају просек бале износио је око 68, у другом око 71, а у трећем око 73,5 ока“. Уз то, дајем у 14 реди напомена изворне текстове, где се види да је у питању жути восак, где се говори о местима одакле се у ова три случаја восак купује и шаље, где се дају подаци о

укупним послатим количинама, о томе да је восак у врећицама „liero sbalato unutra i sduoga“, где се даје чак и цена по којој су купљене врећице и трошкови паковања. При томе напомињемо да смо о дубровачком извозу воска писали и раније и поменули пошиљке од 1.170 ока воска, од 8 товара (и његова вредност) и од 20 бала, све из Прокупља (Л-П, 23), као и пошиљку од 1.177 ока воска из Лесковца (Л-П, 36). Тамо доносимо и број сандука са белим воском и бала жутог воска које су дубровачки трговци извезли у Италију у току четири године (Л-П, 21). Шта још треба рећи о товару воска у поглављу које говори о товарима робе, у књизи која говори о дубровачким караванима у јужној Србији?

О чему говори докуменат на који се др Винавер позива? О томе да је неки дубровачки трговац из Београда „poslao jedan tovar voska u komu je cista voska oka sto i cetridenti...“. Шта се нарочито може закључити из тог усамљеног товара, који потврђује тачност наших података о величини товара воска, али који се овако самцит не може употребити ни за какву стварну допуну.

Пређимо на нову примедбу. На стр. 154. Дубровачких каравана текстuelно само навео део уговора закљученог између деветорице јеврејских конзула у Дубровнику и групе крамара о цени која се има исплаћивати за транспорт робе различите врсте. Тај навод доноси колико се у периоду од новембра до априла има плаћати за сваки товар чоје, свиле и крмеза „per ogni somma di panine, sete et cremesi“. Др Винавер се нашао побуђен да поводом тога напише: „Црвена тканина је помешана са црвеном бојом црвац (стр. 154)“. На шта се односи ова констатација? Ја заиста нисам ништа помешао, пошто се ради о навођењу докумената, где се поред тканина, на жалост, налази и црвац, посебно издвојен. Сем тога, јасно је да се под именом „Cremesi“ не крије црвена тканина, пошто појам „panine“ обухвата све врсте вунене чоје-свиле, а појам „sete“ свиле различите боје. Ако је неко нешто помешао, то је вероватно сам др Винавер.

Др Винавер иде тако далеко да полазећи од моје констатације: „Уједно наглашавамо да све ове трошкове караванског саобраћаја расветљавамо само у погледу њиховог апсолутног износа. Што се тиче њиховог релативног значаја у односу на цену коштања и продајну цену робе, то ћемо питање обрадити другом приликом“ (151), коју наравно прећуткује, каже: „Удео караванских трошкова у цени робе остаје и даље непознат.“ Препуштамо читаоцима да сами оцене не само ове методе нашег приказивача већ и чињеницу да ли ово питање (које се јавља као део једног опсежног и комплексног питања — утврђивање односа између цене коштања једне робе, тј. њене куповне цене и трошкова трговине, на једној страни, и продајне цене, на другој страни) треба да нађе своје место и да буде објављено у књизи о Дубровачким караванима, где је питању трошкова караванског саобраћаја посвећено читавих 19 страна, где се уопште не говори о ценама робе или у ново припреманој студији о робно-новчаним односима дубровачких трговаца у јужној Србији?

У мојој књизи стоји: „Документација која нам је служила за обраду дубровачког караванског саобраћаја даје извесне делимичне податке и о овим недубровачким караванима и пошиљкама робе. Користимо се приликом, да се, узгред, осврнемо на те податке“. Ту помињемо да се „у дубровачким документима налазе подаци о стотинама турских, јерменских, грчких и јеврејских трговаца турских поданика, који су долазили у Дубровник“ и наводимо карактеристичне податке за поједине такве групе трговаца на које смо наишли (170). Једновремено дајемо информационе податке о постојању каравана који су ишли у другим правцима. На тај наш кратки и узгредни осврт, у коме се посебно говори о јеврејским, турским, грчким и хришћанским трговцима, на једној и по страни, и извлаче неки општи закључци, др Винавер каже: „Недовољан је одељак о бугарско српском домаћем извозу на море; о томе има сва сила грађе, и то не само о муслиманским трговцима „хацијама“ него и о Грцима, Јеврејима, „православним“ и о католицима као домаћим трговцима. Нека приказивач опрости, али заиста не одговара говорити о једном узгредном осврту на трговце који нису Дубровчани у књизи посвећеној дубровачким караванима као о неком исцрпном приказу ових појава, који није потпун, пошто о томе има „сва сила грађе“. Зар је допуштено указивати аутору да таква грађа постоји, када аутор посебно говори о муслиманским, грчким и јеврејским трговцима и наводи по неколико карактеристичних података за сваку групу, када се о њима говори на више различитих места у књи-

зи, када је о тим јеврејским трговцима професор Ј. Тадић написао још пре рата читаву књигу, која се на томе месту помиње. Што се тиче документа на који се др Винавер позива (Div. sanc. 202, 70), он стварно не каже баш ништа, пошто само помиње давање кредита од стране дубровачких трговаца Ђурђу Попадићу и Николи Милохину и брави из Беласице не значи нешто нарочито, а усто се не даје чак ни податак о висини тог задужења. Зашто би та двојица дужника из Беласице били од неког специјалног значаја када браћа Мили, дубровачки трговци из Прокупља, имају дужнике међу турским и хришћанским становништвом „не само у Новом Пазару, Вучитрну, Трепчи, Софији, Ђипровцу, Лесковцу, Нишу, Приштини, Крушевцу, Прокупљу, Куршумлији и Житорађи, већ и из 176 села из зоне Лаба, Копаника, Куршумлији, Прокупља, Мрамора, Житорађе, Јастрепца и сл., у свему око 188 места” у укупном износу дуга од 6.127 дуката (Л-П, 29). При томе треба напоменути да се у списку дужника браће Мили помињу и пет лица из Беласице и конкретизовани износ њиховог дуга. Зашто би од др Винавера поменута задужења била изузетна и значајна појава кад се овакви спискови дужника и вересије често сусрећу у дубровачким документима, специјално у оним где се расправља заставштина, када они захватају не само новчане позајмице већ и вересију произашлу услед капарисања робе, тј. капаре коју су дубровачки трговци давали месним произвођачима и трговцима за испоруку локалних производа. Тако, на пример, у једном документу помиње се вересија у износу од 48.096 аспри (Div. de foris 56, 98—101).

Приказивач се осврће и на питање извоза преко Албаније и каже: „И овде се осећа недовољност материјала, јер ако има пуно докумената, у мору постојеће грађе они су само мали део. Косовска вуна која 1681 иде на албанске луке могла је аутора упозорити на развој ове комуникације.” Погледајмо шта аутор каже о том извозу у приказу транспорта недубровачке робе, где се укратко осврће на читаву серију осталих трговачких путева који постоје поред великог дубровачког пута, где посебно помиње пут преко Сплита, пут за Сарајево, где помиње рисанске трговце, извоз преко албанских пристаништа, извоз преко Солуна, извоз за Немачку и Аустрију, караванске везе са Истоком (оријенталне караване), па чак и поједине водене путеве. У једном делу тог сумарног осврта недубровачких трговачких веза стоји: „Постојао је и извоз преко албанских пристаништа”. Да би се то илустровало, наведена су три документа. У првом од њих, из 1681. године види се да су 500 врећа косовске вуне, коју су дубровачки трговци били купили и капарисали, биле задржане на Косову, продане Арбанасима и отишле за Скадар и Драч. Из другог се види да је у последњој деценији XVII века, после прекида дубровачке трговине са јужном Србијом, постојао пројект за обнову те трговине, који је водио рачуна да се мора наступати полако „све док је таква вуна упућивана драчким путем”. Трећи докуменат говори о захтевима Дубровчана за затварање драчке „scale”. Дакле, у сва три случаја дају се само подаци о постојању тог пута. Изучавање трговачких веза јужне Србије и Албаније, које су одржаване од стране других трговаца, а не Дубровчана, не може се озбиљније изучавати на основу дубровачке грађе која се односи на пословање у данашњој јужној Србији, везано за пут Дубровник—Нови Пазар—Софија и његове огранке, пошто о њима у овој грађи нема података. Зашто онда др Винавер говори о мору постојеће грађе? Ако такво „море грађе” постоји за везе Дубровника са албанским пристаништима, тиме се др Винавер бави. При томе не треба заборавити да је преко албанских пристаништа ишла углавном роба локалног порекла и роба једног дела данашње Македоније. Чак и из Пећи роба иде преко Новог Пазара.

Приказивач ми пребацује што говоримо о увозу дубровачке робе нисам поменуо и увоз соли: „Треба рећи да каравани, ако не све до Прокупља, а оно бар у првом делу пута, носе со са мора у унутрашњост.” О увозу соли у јужну Србију у XVII веку већ сам писао. (Л-П, 22). Па ипак, у књизи где се говори о дубровачким караванима ја нисам могао да улазим у такве детаље, пошто тада тај увоз није имао за територију јужне Србије оне размере које сусрећемо у периоду постојања средњовековне српске државе, пошто се упоређење обима увоза и извоза у јужну Србију и Бугарску може вршити и без њега. Ако увоз соли није обухваћен књигама Ђумурука, пошто су зато вођене посебне књиге, то нема значаја за изучавање питања да ли су се каравански коњи враћали из Дубровника ненатоварени, пошто извоз вуне, коже и воска не представља целокупни

дубровачки извоз из тих крајева, пошто смо на основу упоређења обима извоза ових најважнијих артикала и увоза робе регистриране у књигама ђумрука дошли до закључка да се само око 10% коња враћало са товарима. Промена овог односа чак и за неки проценат не мења основну нашу тврдњу да су се многи коњи враћали без товара. Уосталом, зашто се др Винавер ограђује од увоза соли у Прокупље. Ми смо већ објавили два податка из којих се види да се код дубровачких трговаца из Прокупља помињу веће количине соли. (Л-П, Нап. 69). Податак о доласку дубровачке соли у Прокупље налазимо и у другим документима (Nпр. Div. de foris, 119, 183—184).

Нагомилавање „малих замерки“ јако је карактеристично за приказ др Винавера, зато се и осврћемо на многе од њих. Тако, на пример, он нам саопштава: „montoni“ нису суво месо овнујско (35)“. При томе он прећуткује да се о томе питању ја нисам категорички изјаснио за ову тврдњу, већ да сам у осврту на један недовољно јасан докуменат о слању ове робе, полазећи од чињенице да „li montoni“ буквално значи овнови, претпоставио да су у питању „овнујске коже или суво овнујско месо, пошто се у истом документу спомињу товари. „somme di montoni“ што наравно искључује живе овнове. У овом случају др Винавер није само прећутао нашу прву претпоставку да су у питању овнујске коже, пошто би у том случају требало да потврди да је једна од наших претпоставки, и то прва, тачна; он је прећутао и одговор на питање шта су монтони, резервишући то своје велико откриће за другу прилику. Он је прећутао и сигнатуру документа где се ово питање разјашњава, а коју доносимо. (Let. de rop. 15, 169).

На једном месту приказивач ми пребацује што у преведеном тексту задржавам реч Левант, која се налази и у оригиналном изворном тексту, при чему примећује: „„Левант“ у XVII веку значи „исток“, али данас не (21)“. Приказивач при томе заборавља две ствари. Прво, да се наша књига односи на XVII век, те зато не можемо термине тог доба замењивати називима из XX века, па макар у XX веку „Левант“ значио земље блиског истока, тј. земље које се налазе на истоку Средоземног мора. Друго, да се овај, у то доба у Дубровнику често употребљаван израз, не може чак ни у XVII веку преводити са исток, пошто он у то доба, а у односу на Дубровчане, означава Турску уопште, подразумевајући у датом случају турски део Балкана, па и оне крајеве који се налазе на северу и северозападу од Дубровника, пошто је вероватно преузет из Венеције. Тако нпр. Lettera di Levante обухватају сва писма упућена у Турску, без обзира на положај места на које су адресирана, без обзира што су нпр. упућена у Мостар или Сарајево.

Зашто приказивач истиче: „Црногорци нису харали Турску током целог XVII века, ово је требало прецизирати, јер стоји у вези са црногорском борбом против Турака“, када се у мојој књизи не говори о нападима Црногораца на Турке, већ о опасности којој су били изложени дубровачки каравани „пошто су ове нападали и угрожавали како Турци из Херцеговиног³⁵⁶ тако исто и Црногорци³⁵⁷“ и у напомени наводе примери за то. Заплашивање Дубровчана „да ће послати Црногорце, да им мало приморје опљачкају“ само потврђује постојање опасности коју смо истакли, пошто се види да су дубровачки каравани били угрожени не само у току турско-црногорских сукоба већ и у време кад њих није било, пошто овај податак др Винавера из 1611. године, дат без одговарајуће сигнатуре, само потврђује да су дубровачке караване угрожавали и Црногорци.

Говорећи о разним врстама оружанае пратње која је обезбеђивала караване, поменуо сам на страни 91. своје књиге да су Дубровчани у једном случају понудили Сулејман-али своје војнике-плаћенике да прате и осигуравају караване, а затим наводим „индиције да су Дубровчани у извесним моментима успевали да остваре своју замисао“. На то приказивач примећује: „Аутор зна да понекад дубровачке трупе кроз Турску прате поклисаре кад иду са коњима натовареним златом и сребром, али се то не односи на трговачке караване“. Др Винавер не заборавља само то да су Дубровчани нудили Сулејман-аги своје најамнике као оружану пратњу за заштиту каравана (у множини), што указује да се не ради о једном каравану којим се транспортује злато и сребро; он заборавља и то да смо, ослањајући се на документе, утврдили „да је и сам караван којим су ишли поклисари био често караван са робом“ (95). Ако др Винавер мисли да су

ове пратње служиле само за обезбеђивање злата и сребра које су поклисари носили као данак и поклоне, зашто се у једном документу (који наводи међу поменутим индицијама да су Дубровчани у извесном моменту успевали да се таква пратња прихвати) помиње да су дубровачки поклисари на повратку у Дубровнику, дакле, без данка и скупочених поклона у злату и сребру, тражили „да би обезбедили наше личности и не малу количину робе која долази са нама за рачун разних трговаца, умољавамо вас да нам пошаљете у сусрет и пратите барем од Цернице са оним бројем војника који сматрате довољан и потребан у постојећој тако опасној ситуацији”. (Нап. 325)?

Интерпретирајући моје констатације да се у Качанику и у Бањској наплаћивала царина, наш приказивач каже: „На захтев Дубровника постављала је Порта страже и куле на опасним местима, па су аскери добијали намет од пролазника који су од зла бранили, али после ратова постојале су ове стражарнице — царинарнице сасвим излишне и чак су терорисале путнике; овај моменат се морао узети у обзир и не мислити на остатке средњег века”. Наводећи ово своје мишљење, др Винавер заборавља следеће: да се Бањска и планина Рогозно у току XVII века нигде не помињу као неко нарочито опасно место, као што су нпр. биле планине Чемерно, Звијезд, Јадовник, Куновица, Косовица и Рогатичке шуме, Горња Топлица и сл; да се Бањска помиње као седиште хришћанских граничара-мартолоза (86), а не као некакав центар правих аскера; да су царину у Бањској наплаћивали и 1639. год., пре Кандијског рата, а не само 1659—1660. у току његовог трајања (Нап. 612); да се постојање царине, за коју се сигурно зна да је наплаћивана у једном временском распону од 22 године (1639, 1660) пре и за време Кандијског рата, не може тумачити постојањем некаквих изливних послератних стражарница, да се наплата овакве царине помиње само код Качаника и код Бањске, упркос постојања великог броја опасних места која су се имала обезбеђивати, да су то биле границе Вучитрског санџака створеног од области Вука Бранковића, да и сам термин царина води порекло из времена постојања српске средњовековне државе. Из свих тих разлога засада остајемо при констатацији: „Нама изгледа да се у овом случају ради о одржавању извесних феудалних дажбина из времена пре турске окупације”. (169).

Податак који се налази у писму дубровачких поклисара да су у Белој Паланци упозорени од Ахмета Ђехаје, који асистира код изградње утврђења („di quella cittadella”), да у Пироту влада куга заиста нема никакве важности, мада др Винавер каже: „О Белој Паланци је требало навести писмо из 1642 Acta 90/2221, где се каже да се варош још изграђује”. Белој Паланци и питању разних Куричесама посветили смо у нашој књизи 52 реда (заједно са напоменама), а то је заиста сасвим довољно, пошто се ради о опису караванског пута, а не о некаквој монографији о Белој Паланци. Уосталом, овај податак само потврђује податак Евлије Челебије да је Бела Паланка подигнута 1638—39, а који сам навео. Радови на свакој тврђави, па и оним најмањим, трају годинама и често се обнављају и допуњују. Зато тај узгредни податак, који указује на даљу изградњу утврђења, не значи баш ништа. Аутор мора да бира документе које користи. О некаквим пропустима ове врсте може се говорити само у случају када су изостављени битни подаци. При томе треба подвући да др Винавер погрешно наводи и овај узгредни и сасвим безначајни податак када говори о изградњи вароши, пошто је у питању утврђење.

Мада је приказана књига рађена на релативно богатој документационој основи, пошто се ослања поред већ објављеног материјала „на преко 1000 непубликованих а употребљених дубровачких докумената, од којих смо цитирали или смо навели као извор 396”, (5) приказивач је ђутке прешао преко овог питања. Говорећи о књизи која је заснована првенствено на новој архивској грађи, он ни у једном једином случају не истиче извесно релативно богатство документације нити неке њене друге позитивне карактеристике. На који се начин др Винавер осврће на нашу документацију? Једино кроз ситне заједљиве замерке разбацане по свом приказу, које су, као што смо већ видели, углавном недовољно фундиране. Чак и у ретким случајевима када приказивач даје допунски податак узет из неке за обрађивана питања сасвим споредне серије, нпр. Let. di Ponente, Fabriche и сл. оне су неумесне. Тако, наставши попис трошкова за јасак 1639—40. године у једној таквој серији, он констатује: „Слаб је отсек о турским блокадама (трошкови за јасак разрезани су на 10.063 товара. „При

томе се, разуме се, прећуткује да у књизи постоји читаво поглавље „Поремећаји у караванском саобраћају”, да су читавих 11 страница посвећене сметњама од стране Турака, да је највећи део тог одељка посвећен „турским блокадама”, да се само у овом одељку позивамо на 66 искоришћених докумената, а упућујемо интересенте на 66 других у њему неискоришћених докумената, да се у њему помињу и друге такве велике блокаде услед којих је нпр. задржано у Новом Пазару 50.000 кожа (1628) или 15—20.000 товара разне извозне робе (1653). (140). Постављамо питање да ли је др Винавер, доносећи један нови и интересантан податак, морао да га пропраћује једним заиста неумесним коментаром? Пропусте у документацији треба истаћи на основу стварне анализе рада, а не доносити закључке о њиховом постојању на основу једног необухваћеног документа, који је нађен ван оних архивских серија које обухватају материјал о јужној Србији.

Пренебрегавајући нашу констатацију: „Упркос обиља докумената извесна питања караванског саобраћаја нису могла да буду расветљена, јер о њима нисмо могли да нађемо довољно података за узето временско раздобље и за изучавању територију” (5), приказивач каже: „требало је анализирати и рад у крамарским централама Гацко и Церница”. То питање препуштамо самом др Винаверу, пошто смо о крамарима, њиховим међусобним односима и крамарским компанијама све што смо нашли изнели на 14 пуних страна наше књиге, пошто о таквим „крамарским централама”, по нашем сазнању, нема података. Др Винавер претпоставља да такве централе постоје вероватно на основу чињенице да се међу крамарима помињу браћа крамари из Гацка, као и један крамар из Цернице. При том он заборавља да се међу 47 крамара о којима говорим да су пословали са јужном Србијом помињу и крамари из Требиња, Голот Брда, Љубомира, Кресића и Ципилице. (37—38). Да ли је по замисли др Винавера свако херцеговачко село, одакле су крамари, „крамарска централа”? При томе треба узети у обзир да је све пословање поменутих крамара било концентрисано у Софији, Прокупљу, Гргуру, Новом Пазару, Фочи и Плочама, да „ни у једном другом месту на овом делу пута нема помена о крамарима и њиховим пословима”. (33). Др Винавер ми чак замера што нисам навео и објаснио да у једном случају рођена браћа наступају као самостални крамари. На то му одговарам цитатом из моје књиге: „Све што смо изнели о кириџијама и крамарима односи се углавном на њихово пословање са Дубровчанима. Што се тиче њиховог друштвено-економског положаја у оквиру турског феудалног поретка, о њему немамо података” (38). У нашој књизи обратили смо пажњу постојању пословних веза међу крамарима и њиховим ортаклуцима — компанијама и уложили посебне напоре да осветлимо ово важно привредно-историјско питање. На основу постојања једног јединог податка о посебном пословању браће ми нисмо могли да извучемо закључке о распадању породичних задруга под утицајем капиталистичких односа, што вероватно др Винавер ишчекује. Уосталом, да ли др Винавер сматра да су се породичне задруге распадале само из таквих разлога? Да ми је докуменат у коме се помиње „*Vun Parscigrahovich di Zerniza fratello del Vuko Barabante*” (Acta XVII, 91, 2234, бр. 17) био заиста познат и пре овог приказа, види се по томе што је он наведен на више места у мојој књизи (Нпр. на стр. 100, Нап. 368; стр. 145, Нап. 547; стр. 38, Нап. 115). Зашто га онда др Винавер наводи? Зар прелазак једног брата у Дубровник и његово ступање у најамнике може да послужи за илустрацију суштинских друштвено-економских процеса као што су распад и деоба породичних задруга на инокосна газдинства или код другог сличног процеса?

Приказивачу, изгледа, није јасно како се користе архивски подаци о масовним појавама друштвено-економског развитка када толико инсистира на некаквим пропуштеним документима. У таквим случајевима аутор не износи све податке о једној појави, он врши селекцију докумената, бира најзначајније, најрељефније и најкарактеристичније. (Изузетак представља статистичка обрада, која је применљива само на обрађене фондове богате подацима исте врсте). У таквом случају поставља се питање какав значај имају појединачни допунски подаци са којима наступа др Винавер. Осврнимо се на једну такву групу. На страни 81—82, моје књиге констатовали смо да су могућности за пласман робе која је увожена на Балкан преко Дубровника биле ограниченије него што су биле његове извозне могућности и да су зато Дубровчани улагали у увозну робу само један део

новца добијеног од продаје извезене робе, те су зато увозили из Италије и Дубровника велике количине металног новца. Да бисмо осветлили каквих је размера био тај увоз металног новца, приказали смо количине новца, и то по врстама које су се налазиле на три галеона на повратку из Анконе, и подвукли да се међу адресатима на које су ове новчане пошиљке биле упућене сусрећу многи дубровачки трговци који су пословали у јужној Србији. (82). Једновремено кажемо: „О овој појави говоре и други документи. У многим писмима помињу се пошиљке звечећег новца које су трговци из Дубровника упућивали у јужну Србију²⁸³ (Нпр. Напомена бр. 93” — Lett. di Lev. lib. 44, 249, 250’ и 257’). У колико се појављују плаћања у обратном смеру, она се обично врше у роби. Чак и новчане задужнице потписане од стране дубровачких трговаца са терена најчешће су тако формулисане да им дају могућност да исплату учине у извозној роби, специјално у вуни. Усто, нашли смо две крамарске облигације које се односе на превоз звечећег новца од Дубровника до Софије, односно Новог Пазара²⁸⁴ (Div. de foris lib. 91, 126’ — 127’; lib. 101, 90—92’) а нема ниједне о слању звечећег новца у обратном смеру.”

После нашег детаљног и вишестраног осветљавања овог проблема др Винавер се у свом приказу осврће на ово питање као да аутор уопште није говорио о питању те диспропорције између увоза и извоза и о томе да је она покривена увозом звечећег новца. Он каже: „А шта је јужна Србија добијала за своју робу — по аутору бар 720 тона”, па онда, обрачунавши вредност извоза, каже: „док је текстила долазило много мање; Србија је узвила сребрни новац”.

Дакле, др Винавер не само што прећуткује чињеницу да су питања диспропорције између извоза и увоза, и увоз металног новца који је зато настао, обрађени у нашој књизи, већ се усуђује да нам у извесној завијеној форми скреће пажњу на ову појаву. (Почетак његове интервенције гласи: „Кад се опширно ради о подацима и цифрама, могла би се обратити и извесна мала пажња новцу и монетама.”) Штавише, он се позива на једну масовну појаву код које аутор нема никакву обавезу да наведе сваки постојећи документ, на пет сигнатура. Да бисмо доказали да је то заиста била масовна појава, која се не мора доказивати са неколико допунских докумената, позивамо се на многобројне облигације дубровачких трговаца из јужне Србије којима се ови обавезују трговцима из Дубровника да ће им за примљени новац испоручити робу. (Упореди: Приказана књига, 10; овај текст 225, Ј-П, 23, 36—37. У једном од тих докумената помиње се да је дубровачки трговац на терену примио две пломбиране кесе са новцем (380 дуката у дубровачким динарићима, тј. 26.980 динарића, 184 млетачка цекина и 423 талира („да би могао да купи вуну”).

Погледајмо на какве се важне допунске документе позива др Винавер да би илустровао увоз металног новца у јужну Србију, који је настао из диспропорције њеног увоза и извоза. У првом од њих (DN 136, 106) говори се о слању новца у Софију, а не у јужну Србију. У другом се говори о слању 800 гроша на име прије (мираза) и слању цвећа од стране заручнице, а не о новцу који се шаље услед диспропорције између увоза и извоза. После ова два документа, који се заиста не могу употребити за илустровање ове појаве, наводи три документа који говоре о сасвим нормалним пошиљкама од 800 гроша, односно 1000 реала, односно 400 талира. Зато смо приморани да констатујемо да у обради друштвено-економских појава обавеза навођења појединих споредних или допунских докумената постоји само у случају када они показују или објашњавају неко типично одступање од једне масовне појаве или се јављају као једини докази о њеном постојању. У случајевима када су ове појаве масовне довољно је илустрирати ту масовност најкарактеристичнијим подацима, ако се већ не може дати њихов статистички приказ.

Сличан је случај, на пример, и са помињањем извесних места која су позната и у изворима из ранијег времена. Тако нпр. у опису караванског пута Дубровник—Софија, прецизирајући места кроз која пролази каравански пут и њихову улогу, ми се само дотичемо Цариброда као места на томе путу, јер о њему као караванској станици нисмо имали шта да кажемо. О њему смо узгред донели само једно писмо из тога места у коме се једновременно јављају две форме његовог назива. Наш приказивач, мада добро зна да се ово место помиње и у путописима из XVI века, мада види да се оно јавља и у два путописа из XVII века, помиње још два податка из којих се једино види да су дубровачки поклисари прошли кроз

Цариброд, и у којима се ничим не осветљава некаква допунска улога овог места на караванском путу. Ако смо у нашој књижи донели све најситније податке о извесним досад необрађеним местима на караванском путу, нпр. Ставње, Рогатац, Светље и сл., ми заиста немамо никакву обавезу да поменемо сваки пролаз Дубровчана кроз већ позната и прецизно лоцирана места, кроз која је пролазио сваки путник на релацији Ниш—Софија, чија се посебна функција у караванском транспорту или трговини уопште не помиње. Какву сврху има навођење сваког документа у коме се једно познато место само помиње у пролазу? Какав значај за науку представља један такав допунски помен? По нашем мишљењу никакав.

Нека документа која др Винавер наводи или не садрже податке на које се он позива (нпр. Div. sanc. 208, 72) или су непостојећа (DF 63, 360). У документу Div. sanc. 197,3 помињу се два муслимана из Приштине који путују из Дубровника у Анкону, али се не помиње никаква роба, мада др Винавер каже да „са робом иду за Анкону”. Пошто нам приказивач у некаквој завијеној форми замера што поред превода или препричавања одређеног документа у тексту књиге истовремено наводимо и оригиналан одломак у напмени, треба му указати да је овај начин навођења непубликованих докумената не само облик публицирања њихових најважнијих делова већ и могућност контроле свега што је речено.

Пошто смо ставили замерке коришћењу изворних докумената од стране др Винавера, сматрамо за неопходно да истакнемо и његов допринос у попуњавању информација о појединим питањима. Поред неколико од њега наведених докумената чији смо значај посебно подвукли треба рећи да је наше релативно оскудне податке о колективној одговорности села (два дубровачка документа и Сулејманов кривични и полицијски законик) др Винавер допунио не само једним новим документом који говори о тој одговорности на територији јужне Србије (Let. lev. 20, 100') већ и једним документом из Пловдива (Acta XVII, 39/1803 — писмо од 4. VII. 1639) који је наведен на сасвим пристојан начин, као паралела. Допунски значај има и податак Милићевића о турском натпису који је био на мосту, а који ауторитативно потврђује исправност у мојој књизи наведеног податка, узетог из једног немачког летка издатог у Аугсбургу 1737. год. да је мост у Нишу заиста подигао везир Мехмед-паша.

Мада се са уопштеним, недовољно прецизираним и са датом студијом слабо повезаним мишљењима обично не може полемисати у неколико реди, покушаћемо да у кратким потезима укажемо на извесне теоријске и фактичке слабости таквих захвата др Винавера. Тако, на пример, у одељку који говори о увозу металног новца наш приказивач каже: „Србија је увозила сребрни новац (...), а увоз сребра имао је своје дејство на монетарну кризу и инфлацију, што је знатно помагало развоју производних снага у Турској (турска роба је скакала више него цене западној роби) а то се морало изнети кад се инсистира на караванима као капиталистичким предузећима.” Говорећи о новчаним и економским појавама уопште, др Винавер заступа своју теорију да су ковање лошег новца и увоз сребра доводили до инфлације, а да је „повећани оптицај новца и велики номинални скок цена турске робе (већи од скока цена западне робе) па и пораст дажбина које су се равнале према општем скоку цена (и терале произвођаче да активније учествују у размени) дали су несумњиве потстицаје за даље развијање производних снага у Турској” (В. Винавер, Монетарна криза у Турској (1575—1650) 117). Зато ми он пребацује што нисам говорио о дејству увоза сребра на монетарну кризу и инфлацију. Др Винавер не сагледава чињеницу да су се производне снаге развијале у Турској не због ковања лошег новца и увоза квалитетне монете, не због повећаних дажбина, већ због повећане потражње одређене извозне робе, настале услед потребе увозног италијанског тржишта. (4). Турска је могла да кује новац лошег квалитета колико год је хтела и да у вези са тим повећава дажбине; то не би довело до повећања производње. (Опадање куповне моћи новца компензира се одговарајућим порастом цена, те понуде и потражње остају у ствари на истом нивоу.) Дали је велики увоз сребра био тај иницијатор за развитак производних снага? Ни то не стоји. Овај је увоз условљен диспропорцијом између обима извоза и увоза, а велики обим извоза повезан је са развитком производних снага. Ово деловање извоза истакнуто је и у приказаној књизи. „Постојање извоза сировина животињског порекла великог обима имало (је) значајан утицај, јер је изазивало видљиве промене, повећавало број лица која су се

у јачој мери бавили сточарством, убрзавало и појачавало имовинско раслојавање произвођача и развијало робну производњу." „Јачи утицај на привредни развитак јужне Србије имали (су) само дубровачки извоз и каравански саобраћај" (176), који је, наравно, био повезан са њима. На другом месту кажемо: „Дубровачки извоз сировина животињског порекла, специјално дубровачки извоз вуне био је у XVII веку основни потстицај привредног развитака јужне Србије" (182). Дакле, велики увоз металног новца није био услов развитака производних снага, пошто је сам био условљен повећаним извозом, повезаним са појачаном производњом извозне робе. Друго је питање како увоз металног новца, настао услед великог извоза и увећане производње извозне робе, делује на унутрашње турско тржиште. Ово споредно питање стварно излази из оквира књиге у којој се говори искључиво о дубровачким караванима.

У закључном делу свог написа о мојој књизи приказивач, између осталог, каже: „Несумњиво је да се у XVII веку у Србији и на Балкану уопште вршио један успон и пораст производних снага на чијем се основу даље развијао по неки ранокапиталистички облик производње и промета: на бази извесног „просперитета“ могле су се тек уздићи „капиталистичке форме“..." „Аутор међутим игнорише успон целокупне привреде узимајући њен врхунац („шпедитери и чорбаџије“)..." (Наше накнадно подвлачење). Стављајући ову замерку, др Винавер опет заборавља да моја књига не обрађује привреду јужне Србије у XVII веку већ само питање дубровачких каравана на тој територији. Зато се у њој нисам бавио свим ранокапиталистичким облицима производње и промета већ само оним облицима који су били повезани са караванским саобраћајем. Остале ранокапиталистичке елементе и процес захватићу у раду „Развитак капиталистичких елемената у Србији у време турске окупације“, који помињем у уводу приказане књиге (стр. 1). Што се тиче питања производних снага и њихове улоге у привредном развитуку јужне Србије, др Винавер није разумео основне ствари. Оно што револуционише сточарску производњу у јужној Србији није потекло од развитака производних снага у овој привредној грани, од стварања тржишних вишкова на тој основи, већ од улоге спољњег тржишног фактора, дубровачког извоза, који је условио знатан развитак сточарства, повећање сточарске производње, повећање броја лица која су се бавила сточарством, убрзање и појачавање имовинског раслојавања произвођача, развијање робне производње, и сл. Ово се лепо види из примера који су наведени у мојој књизи, из велике количине извезене вуне (нпр. из извоза 72.000 кг. вуне од стране једне дубровачке компаније 1660. године), из постојања крупних произвођача вуне, како муслимана тако исто и хришћана — чорбаџија, (176—179) из производње квалитетне вуне итд. Да није било дубровачког извоза, пораст сточарске производње за потребе домаћег тржишта, које се подмиривало искључиво сточарским производима домаћег порекла, био би тако спор да заиста не би довео до релативног пораста броја лица која су се бавила сточарством нити до унапређења сточарства са становишта повећаног броја стоке, пораста приноса и побољшања квалитета испоручених производа нити до јачег имовинског диференцирања произвођача те гране. Сточарска производња развијала би се врло спорим темпом, онако исто као што је то био случај са другим гранама пољопривреде, ратарство, виноградарство и слично, које су по производној техници и приносима, како изгледа, углавном остали на ранијем нивоу, мада су трпели утицај пораста становништва, а по релативном обиму се смањивали у односу на сточарство. Стање производних снага на сектору занатске и рударске производње није имало значаја за дубровачке караване, пошто производи тих грана нису били предмет значајније дубровачке трговине у јужној Србији у XVII веку. (Известан изузетак представљају производња кордована, кожуха и врећа од кострети повезаних са дубровачким извозом), нити су ове производне гране имале тако револуционарни развитак у то доба да би он видно утицао на појаву капиталистичких елемената на сектору караванског саобраћаја. Из присуства појединих занатлија на тој територији, који се помињу у дубровачким документима, стварно се не може извући некакав значајнији закључак о развитуку производних снага на сектору занатства, такав закључак који бисмо морали имати у виду расправљајући о појави капиталистичких елемената у караванском саобраћају. Што се тиче рударства, треба подвући да сам у својим радовима не само истакао да са ове територије Дубров-

чани више не извозе рударске производе (Л-П, 20) већ сам дао у извесном смислу ново објашњење пропадања наших средњовековних рудника, као и податке о њиховом стању у то доба (106).

Са правом се питамо о каквом иницијалном успону и порасту производних снага говори др Винавер и налази у њему основни услов за појаву ранокапиталистичких елемената у караванском саобраћају? Из овога јасно произилази да привредно-историјска истраживања треба да почивају на анализи података, на сагледавању дијалектичког развитка саме стварности, а не на прикалемљивању теоријских шаблона тој стварности. Развитак производних снага стварно условљава економски развитак друштва, али не на овај схоластички начин. У конкретном случају нпр. „развитак мануфактурне производње у Италији и на Западу и заоштрена борба за сировине довели су до повећања италијанске потражње сировина животињског порекла (Л-П, 6) и преко дубровачке трговине деловали на наш друштвени развитак. Из свих тих разлога стварање капиталистичких елемената у области караванског транспорта може се посматрати независно од других, засада недовољно проучених ранокапиталистичких елемената у привреди јужне Србије. О тим ранокапиталистичким процесима не може се говорити напамет нити се о њима може озбиљно говорити без претходног детаљног проучавања одговарајућих изворних докумената. Што се тиче успона целокупне привреде, о чему др Винавер говори, он је био условљен развојем баш те дубровачке извозне трговине.

Вратимо се на поставке мог приказивача. Он тврди да сам, говорећи о шпедитерима и чорбацијама, узео „резултат само на једном сектору као издвојену и изоловану целину која настаје сама по себи (земан дошао) и још она сама одлучно делује на базу и мења је. Увеличани и апсолутизовани издвојени од базе (производних снага и њиховог развоја), ранокапиталистички облици производње код нас тако изгледају још већи и самороднији као да су форме посебне и неизрасле из целог развоја”. Ако је са овим својим мишљењем др Винавер хтео да алудира на производне снаге, то сам му већ објаснио. Ако је хтео да истакне да чорбације и шпедитере посматрамо као „издвојену и изоловану целину која настаје сама по себи”, која није израсла из „целог развоја”, запитајмо се где је то нашао? У мојој књизи тога нема. Напротив, у њој се говори о повећаним потребама увозног италијанског тржишта које су условиле повећану тражњу јужно-србијанске извозне робе од стране дубровачких трговаца, о томе да се услед дубровачке извозне трговине повећава сточарска производња на тој територији, па онда кажемо: „пошто је постојање овчарства великих размера било условљено дубровачком извозном трговином вуне, јасно је да је и постојање крупних произвођача, тј. настајање поменутих чорбацијских елемената било условљено том истом трговином.” (179). Једновременно треба подвући да сам у својој књизи говорио не само о чорбацијама и шпедитерима већ и о развијању робне производње уопште и употреби најамне радне снаге, која је настала услед велике дубровачке извозне трговине и свих напред побројаних појава које су је пратиле, као што су нпр. караванске компаније, постојање крупних произвођача вуне и сл. (33, 179—180).

За све ове елементе скупа узете рекли смо „да су у XVII веку постојали у сфери дубровачког пословања” „значајне појаве робноновчане привреде и првобитне акумулације капитала, па чак и облици капиталистичке робне производње који су настали и развијали се у оквиру турског феудалног поретка” (180), па онда кажемо: „Постојање развијених робноновчаних односа и појава најамне радне снаге и крупног трговачког капитала у условима турског феудалног поретка, претстављало је порођајне облике капитализма. Развитак побројаних елемената заоштравао је унутрашње противуречности турског феудалног поретка и убрзавао процес његовог распадања.” (181).

Иза својих констатација о томе да одвајам ранокапиталистичке одnose од производних снага др Винавер каже: „Овде нема праћења процеса у његовом развоју него се форме целог XVII века јутуре узимају као сталне и карактеристичне за цели век.” Мада ми није сасвим јасно на шта се те његове нове констатације односе, погледајмо да ли ја посматрам појаве у развитуку или не, чиме је условљен такав прилаз историјским чињеницама и шта је оно битно у привредној историји што стварно треба сагледати у развитуку. Из свега што сам досад изнео јасно се види да сам читавом питању дубровачке трговине у јужној Србији прилазио не само са становишта његовог сопственог развитка већ и са становишта њеног

места у склопу основних друштвених процеса који су се тада одвијали. То признање и др Винавер у односу на дубровачке караване. У уводном делу свог приказа он каже: „Опште истине о старом, вековном караванском саобраћају он уводи у економску историју као веома конкретне и значајне етапе у формирању ранокапиталистичких односа код нас и етнографско-куриозитетну егзотику каравана уводи у развој наших капиталистичких односа у производњи”. Зар ова његова констатација није контрадикторна са претходном? Осврнимо се на све оно што је могло да изазове утисак о извесном статичком прилазу неким питањима. Факторе караванског саобраћаја, као што су нпр. кириџије и товари, као и функционисање тог саобраћаја, ја заиста посматрам целовито, за цео XVII век. Такав мој прилаз извесним аспектима караванског саобраћаја био је условљен одређеним чињеницама. Прво, зато што је проучавање извесних друштвено-економских механизма и појава условљено њиховим претходним сагледавањем. У многим случајевима такво сагледавање, тј. реконструкцију друштвених појава из прошлости, можемо извршити, пошто располажемо оскудним подацима, као што је то случај код дубровачких каравана, само на основу марљивог прикупљања података из документације која се протеже на дуги временски период (у нашем случају читав век) или се односи на много ширу територију. Друго, зато што се утврђивање анатомије и деловања одређених друштвено-економских механизма и односа мора вршити кроз њихово рашчлањивање и анализу, а зато се проучавања појава мора узети као нешто сасвим одређено, као појава на одређеном ступњу њеног развика, а не као појава у промени. Само на тај начин можемо добити извесне битне карактеристике једне појаве, упркос томе што се она никада не јавља као нешто вечито, што је у сваком тренутку само фаза једног збирног и колективног процеса. Ако бисмо хтели да посматрамо све елементе караванског саобраћаја, његове факторе и његово функционисање кроз њихов развој у току једног века, ми бисмо стварно морали да имамо више материјала но што њиме располажемо. Посматрање сваког развика условљено је материјалом који га одражава. Ако историјски извори не пружају довољно података за такав прилаз, узалудно је покушавати сагледавање тог развика. Само такви подаци који одражавају конкретни развојни процес омогућују његово сагледавање. Сем тога, многи друштвено-економски процеси споро се одвијају, понекад трају вековима, те се зато дешава да се поједине значајне промене не могу сагледати у току ограниченог времена. Притом треба подвући да се лагани процес измене караванског саобраћаја не може темељито сагледати и зато што не постоје довољно детаљне монографске аналитичке студије за претходни период, нпр. за XVI век. Најзад, у историјским студијама није од велике важности да се сагледавају сви развојни процеси, важно је да се сагледају они који имају већи и битнији значај за друштвени развика. У конкретном случају значајна је улога коју је каравански саобраћај имао у привредном животу земље, како у односу на дубровачку извозну трговину тако исто и у односу на основне процесе друштвеног развика, на појаву и развика капиталистичких зачетака. Ако немамо довољно података о друштвеном развiku у целини, необично је значајно сагледати одређене аспекте тог развика. То је оно најбитније што смо покушавали да сагледамо, то је оно што смо, по нашем мишљењу, и сагледали: улогу коју су дубровачка извозна трговина и са њом повезан каравански саобраћај одиграли у односу на појаву ранокапиталистичких елемената и односа. Динамика друштвеног развика може се сагледати и кроз један усамљени просек, нпр. кроз у једном тренутку утврђену појаву бројних крупних произвођача вуне — чорбаџија, који су производ одређене имовинске диференцијације и зачетак класне диференцијације. Посматрати каравански саобраћај и постојање крамарских компанија са становишта употребе најамне радне снаге, стварања великих капитала и њиховог утицаја на развика робне привреде, то значи сагледати њихов значај и њихову улогу у основним процесима друштвеног развика. Дакле, друштвене процесе сагледава онај ко схвата њихов значај, макар их осветљавао и делимично, у оквиру расположивих материјалних података. Општи закони развика треба да служе за схватање суштине друштвених збивања, за сагледавање стварно постојећих друштвених процеса. Што се тиче питања домаћих трговаца и повезаности њиховог снажења са успоном дубровачке трговине, ово питање очевидно не спада у оквир књиге о дубровачким караванима.

Последња тврдња др Винавера гласи: „Теорија о разарању производних снага у XV веку, о успону у XVII веку (уз стварање домаћег грађанског елемента) и о слому на крају XVII века (о чему се био замислио још даскал Атанасије, који је то својим очима гледао) доказивали су М. Костић (пишући о идеолошкој надградњи XVIII века), Ст. Новаковић, К. Јиречек и Б. Ђурђев (који су приказали и стварност извесног прекида око 1690), само што то аутор не помиње.” Ја заиста не разумем нашег приказивача. Он опет наступа са унутарњим развитком производних снага као главним покретачем привредног развитка јужне Србије, са питањем са којим се не бавим, са тезом о којој се не изјашњавам. Он ми говори о теорији коју су други доказали и инсинуира ми да их не помињем, а ја говорим о нечем сасвим супротном. Др Винавер ми говори о разарању производних снага у XV веку, а ја о томе пишем: „Окупирање Србије од стране Турака средином XV века није уништило постојећу дубровачку трговачку мрежу у централним пределима Балканског полуострва” и позивам се на документе који потврђују континуитет дубровачке трговине, па онда кажем: „Мада су привредни односи Дубровника и јужне Србије претрпели знатне промене и оштећења услед ратних прилика, и пустошења и смене владајуће класе, у време турске окупације створени су предуслови за њихов даљи развитак и јачање.” (Л-П. 5—6). Зашто ми приказивач каже да не помињем заступнике теорије о успону производних снага и стварању грађанског елемента у XVII веку, када ми пре тога пребацује да „игноришем успон целокупне привреде”? Да би ме приказивач схватио, треба истаћи да су разарања производних снага крајем XVII века један познати историјски факат о коме извори говоре (нпр. тај исти даскал Атанасије на кога се позивам, у Дубровачкој трговини у Лесковцу..., 49), а не нека теорија коју су доказали сви побројани писци. Ја га посматрам углавном кроз дубровачке документе, а са становишта уништења дубровачке извозне трговине и дубровачког караванског саобраћаја и последица коју су ове чињенице имале на привремени развитак јужне Србије (Упореди Л-П. 48—50). Тако нпр. кажем: „Да је уништење дубровачког извоза и транспорта оставило најдуготрајније последице видимо чак и на основу њиховог површног прегледа. Дубровачки извоз сировина животињског порекла, а специјално дубровачки извоз вуне, био је у XVII веку основни потстицај привредног развитка јужне Србије. Кад је он престао да делује, настало је видљиво привредно опадање овог краја”, па онда набрајам као последице ове чињенице реперкусије на сточарству, нестајање ханова и каравансераја, пропадање путева и значајнијих градских центара на њима, измену друштвене структуре становништва, нови пораст натуралне привреде у односу на робну, нестајање капиталистичких зачетака, прекидање започетих процеса капиталистичког развитка итд., укратко речено, набрајам ствари које заиста немају везе са тврдњама др Винавера.

На крају овог осврта на „мале замерке” др Винавера морам да изјавим да сам заиста захвалан свом приказивачу да ме је, после читавих 298 реди „малих замарки”, које су као што смо видели у својој већини и у суштини неоправдано стављене и неодрживе, удостојио извесног похвалног закључка. Овај закључак, у поређењу са „малим замаркама”, износи само 2% њиховог обима и у својој потпуности гласи: „У целини је ова монографија нашој историографији дала веома интересантан и врло успели приказ технике и улоге караванске трговине”. И по овој тачки не слажем са својим приказивачем. Ако би све примедбе које је др Винавер ставио заиста биле на свом месту, а у то је изгледа он био убеђен, овакав позитиван осврт на мој рад очито показује да је др Винавер био и овде необјективан. (*Sapienti sat.*)

Овај збир погрешно стављених примедби не може се сматрати ни као случајан ни као добронамеран. Упркос томе што оне откривају површан и недовољно озбиљан и одговоран прилаз др Винавера многим питањима, оне се не могу третирали као обичне грешке. Њихово мноштво указује на одређену намеру, на покушај дискредитовања научног радника који се бави и обрадом дубровачке архивске грађе XVII и XVIII века. Др Винавер, који обрађује дубровачки архивски материјал, чији радови изазивају интерес, јер се бави обрадом једног недовољно проученог периода наше прошлости, да би стекао потпуније признање за свој рад, морао би да промени и своје методе рада и свој однос према другим студијским рад-

ницима. Из тог чисто дидактичког разлога његовим малим замеркама супротстављамо за њега много значајније примедбе на његове методе рада и његову коректност. Чињеница да се у последње време чешће јављају овакви, неодговорно писани прикази, као и оцене радова дате од стране лица која немају потребне квалификације, указује на потребу оваквих опширних одговора. Чињеница да се прикази најчешће пишу као нека врста почетничких радова не значи и то да у таквим приказима треба давати лекције изграђеним студијским радницима.

Др. Сергије ДИМИТРИЈЕВИЋ